

БАЛКАНСКЕ СИНТЕЗЕ
ЧАСОПИС ЗА ДРУШТВЕНА ПИТАЊА, КУЛТУРУ
И РЕГИОНАЛНИ РАЗВОЈ

<https://doi.org/10.46630/bs.2.2023>

БАЛКАНСКЕ СИНТЕЗЕ

Часопис за друштвена питања, културу и регионални развој

Година X, број 2

Главни и одговорни уредник
Љубиша Митровић, професор емеритус

Уредници

Ема Миљковић Бојанић (историја и култура)
Милорад Божић (регионални развој и сарадња)
Драган Тодоровић (друштвена питања и социологија)

Секретар редакције
Ивана Божић Миљковић

Редакција

Зоран Арацки, Ненад Благојевић, Вихрен Бузов (Бугарска), Данијела Гавриловић, Зоран Димић, Златко Жоглев (Македонија), Ана Коцић, Александар Лучинеску (Румунија), Јордана Марковић, Божо Милошевић, Весна Милтојевић, Борис Попиванов (Бугарска), Данијела Поповић, Иван Цветановић, Урош Шуваковић

Савет

Председник: Горан Максимовић

Чланови: Невил С. Арачиге Дон (САД), Јован Базић, Никола Божиловић, Вјекослав Бутиган, Зоран Видојевић, Срђан Вукадиновић (Црна Гора), Владимир Вулетић, Николај Генов (Немачка), Петре Георгиевски (Македонија), Драгољуб Б. Ђорђевић, Драган Жунић, Ђокица Јовановић, Вјеран Катунарић (Хрватска), Јонут Којокару (Румунија), Брацо Ковачевић (Босна и Херцеговина), Мирјана Крстовић, Тодор Куљић, Горан Максимовић (председник Савета), Љубинко Милосављевић, Петар-Емил Митев (Бугарска), Љубиша Митровић, Павел Ољхов (Русија), Думитру Отовеску (Румунија), Миливоје Павловић, Васил Проданов (Бугарска), Александар Растовић, Предраг Симић, Драгана Стјепановић Захаријевић, Дарко Танасковић, Сениша Таталовић (Хрватска), Абидин Темизер (Турска), Сергеј Флере, Хараламбос Цекерис (Грчка), Иван Цвитковић (Босна и Херцеговина), Валентин Шаленко (Русија)

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

БАЛКАНСКЕ СИНТЕЗЕ

ЧАСОПИС ЗА ДРУШТВЕНА ПИТАЊА, КУЛТУРУ
И РЕГИОНАЛНИ РАЗВОЈ

Година X/2

Ниш 2023.

УДК 3+94

ISSN 2406 - 1190

BALKAN SYNTHESSES

Journal for social issues, culture and regional development

Vol. X, Number 2

Editor-in-Chief

Ljubiša Mitrović, Professor Emeritus

Editors

Ema Miljković Bojanić (history and culture)

Milorad Božić (regional development and cooperation)

Dragan Todorović (social issues and sociology)

Technical Secretary

Ivana Božić Miljković

Editorial Staff

Zoran Aracki, Nenad Blagojević, Vihren Bouzov (Bulgaria), Danijela Gavrilović, Zoran Dimić, Zlatko Žoglev (Makedonija), Ana Kocić, Alexandar Luchinescu (Romania), Jordana Marković, Božo Milošević, Vesna Miltojević, Boris Popivanov (Bulgaria), Danijela Popović, Ivan Cvetanović, Uroš Šuvaković

Council

President: Goran Maksimović

Members: Neville S. Arachchige Don (USA), Jovan Bazić, Nikola Božilović, Vjekoslav Butigan, Zoran Vidojević, Srđan Vukadinović (Montenegro), Vladimir Vuletić, Nikolai Genov (Germany), Petre Georgievski (Macedonia), Dragoljub B. Đorđević, Dragan Žunić, Đokica Jovanović, Vjeran Katunarić (Croatia), Ionut Cojocar (Romania), Braco Kovačević (Bosnia and Herzegovina), Mirjana Kristović, Todor Kuljić, Goran Maksimović (President of Council), Ljubinko Milosavljević, Petar-Emil Mitev (Bulgaria), Ljubiša Mitrović, Pavel Olhov (Russia), Dumitru Otovescu (Romania), Milivoje Pavlović, Vasil Prodanov (Bulgaria), Aleksandar Rastović, Predrag Simić, Dragana Stjepanović Zaharijevski, Darko Tanasković, Siniša Tatalović (Croatia), Abidin Temizer (Turkey), Sergej Flere (Slovenia), Charalambos Tzekeris (Grčka), Ivan Cvitković (Bosnia and Herzegovina), Valentin Shalenko (Russia)

Niš 2023.

University of Niš
Faculty of Philosophy

BALKAN SYNTHESSES

JOURNAL FOR SOCIAL ISSUES, CULTURE
AND REGIONAL DEVELOPMENT

Vol. X, Number 2

Niš 2023.

САДРЖАЈ

Slobodan Komazec DESTRUKTIVNI PROCESI PRIVATIZACIJE – EKONOMSKI I SOCIJALNI SUNOVRAT	9
Predrag Mitrović EKONOMSKA KRIZA I KONVERGENCIJA REGIONALNIH DISPARITETA	29
Nikola Dojčinović Milan Dojčinović INTERNET I DRUŠTVENE MREŽE: MOĆ UMREŽENIH DRUŠTVENIH POKRETA	39
Александра Гргов <i>ДРУШТВО ЗА БОРБУ ПРОТИВ ЛУКСУЗА 1921–1922.</i> ГОДИНЕ – ПРИМЕР НЕЦИВИЛНОСТИ ЦИВИЛНОГ ДРУШТВА У ЛЕСКОВЦУ НАКОН ВЕЛИКОГ РАТА	53
Александар Благојевић Слободан Благојевић ДА МИЉКОВАЦ НЕ КОПНИ (ИНИЦИЈАТИВЕ ИЗ МИЉКОВЦА)	63
ПРИКАЗИ	
Филип Мирић О МЕНИ ЋЕ ГОВОРТИ МОЈА ДЕЛА	79

DESTRUKTIVNI PROCESI PRIVATIZACIJE – EKONOMSKI I SOCIJALNI SUNOVRAT

Rezime

U svetskoj privredi se zaoštava istorijski sukob rada i kapitala u procesu dominacije spekulativnog finansijskog kapitala. Porast nezaposlenosti u novoj globalnoj krizi dovodi do širenja straha za egzistenciju masa. Opšti je pad učešća dohodaka zaposlenih u nacionalnom dohotku, uz realni pad plata i nadnica. Istražuje se delovanje globalizovanog kapitalizma i stvaranje prekarijata. Zaoštavanje sukoba rada i krupnog spekulativnog kapitala je put u stalnu krizu. Odnos privatnog kapitala, profita i socijalne države je osnova novih kriza u kapitalizmu. Kritička nalaiza procesa privatizacije i njenog destruktivnog delovanja u društvu je potrebna. Poseban deo rada odnosi se na stvaranje zavisne i dužničke ekonomije, uz otkrivanje mehanizma stvaranja dužničkog tereta. Konačno, istražuje se gde su doveli savremene privrede i društvo na razornoj koncepciji neoliberalizma, privatizacije i odvajanja rada od kapitala i rezultata razvoja.

Ključne reči: privreda, privatizacija, kapital, dužnička ekonomija

PRIVATIZACIJA, RASPRODAJA I UNIŠTAVANJE NACIONALNOG BOGATSTVA

Dosadašnji neoliberalni model „razvoja“ zasnovan na pogubnoj koncepciji *brze i sveopšte privatizacije*, na razornom konceptu rasprođaj – pozajmi (opljačkaj) – potroši, a pre svega kroz privatizaciju rasprođaj i opljačkaj sve vredno u privredi – doveo je do ekonomsko – finansijskog sunovrata u krizi i *socijalni slom društva* s ogromnom nezaposlenošću.

Društvena preduzeća u Srbiji su u 2002. godini, kada je počeo ovaj privatizacioni sunovrat, imala 680.000 zaposlenih. U investicije iz privatizacije trebalo je uložiti 1,1 milijardu evra, ali je uložen simboličan iznos. U socijalni program zadnjih dvanaest godina nije uložen ni jedan dinar. U poslednje četiri godine nije uloženo ništa. Nova ekonomija zasnovana na *iluziji vlasništva i privatizacije* je velika nacionalna finansijska prevara. Stoga je i privatizacija postala najveća *strateška greška* u dosadašnjem razvoju Srbije.

¹ <https://komazec.wordpress.com/>

NEOLIBERALNA DIKTATURA SPEKULATIVNOG KAPITALA

„Diktatura privatne svojine razorila je društvo“
(Alen Badju)

Dosadašnji *neoliberalni model razvoja* zasnovan na pogubnoj koncepciji rasprodaj – pozajmi (opljačkaj) – potroši, a pre svega rasprodaj (kroz *privatizaciju*) sve vredno u privredi, doveo je do ekonomsko-finansijskog sunovrata u krizu i *socijalni slom društva* s ogromnom *nezaposlenošću*. Pod „dirigentskom palicom konzervativnih vlada razvijenih zapadnih država“ *fridmanovski monetarizam čikaške škole* (reganomika, tačerizam) proizvod je interesa krupnog finansijskog kapitala razvijenih zapadnih zemalja i njihovih finansijskih institucija (MMF, Svetska banka STO).

MMF se usmerio na *stabilizaciju i privatizaciju*, a ostavio je po strani pitanje *siromaštva, nejednakosti i socijalnog kapitala* (nezaposlenosti). Ekonomski rast zahteva više od *stabilizacije, liberalizacije i privatizacije*. Videli smo prethodno o kakvoj se stabilizaciji radi.

Novi kolonijalizam se ostvaruje preko prodora finansijskog kapitala i *kupovine vitalnih delova drugih privreda* i njihovih *bankarskih sistema*, ali i kupovinom ili ucenom vlada i stranaka na vlasti. Stvaranje „perifernih“ i zavisnih privreda je otvoren proces, koji se često manifestuje kao obično proširenje tržišta za plasman proizvoda i kapitala iz razvijenih, uz gašenje domaće proizvodnje. Radnici postaju običan „dodatak“ i trošak kapitalu, bez vlasničkih prava, a time potpuno bez socijalne i sindikalne zaštite.

Istorijski sukob interesa rada i kapitala oko raspodele i ciljeva poslovanja odvija se na štetu radničke klase – sa *padom učešća najamnina* i plata od 15-20% u bruto domaćem proizvodu u poslednjih deset godina. MMF se usmerio na *stabilizaciju i privatizaciju*, a ostavio je po strani *pitanje siromaštva, nejednakosti i socijalnog kapitala* i nezaposlenosti. Ekonomski rast kao proces zahteva više nego samo stabilizaciju, privatizaciju i liberalizaciju. To je proces spajanja rada i kapitala u opštem procesu stvaranja vrednosti.

DOMINACIJA FINANSIJSKOG SPEKULATIVNOG KAPITALA

Na svetskoj sceni je istorijski *sukob interesa rada i kapitala*. Kapital je zadominirao, uz istovremenu dominaciju finansijskog kapitala koji odlazi u *spekulativne transakcije* umesto *realne investicije*. Spekulacije i spekulativna ekonomija, profit na spekulacijama, berzanske spekulacije zadominirali su svetskom scenom. Virtuelni kapital (finansijski bankarski derivati) određuje ukupna kretanja u privredama. Niko za sada ne postavlja pitanja *berzi* kao dominantno *spekulativnih institucija kapitalizma*.

Da bi se ublažili sukobi u kapitalizmu i zainteresovali radnici za korporacije u kojima rade uveden je veliki broj slučajeva da se *one daju radnicima na upravljanje* (ESOP), ili se *radnici uključuju u vlasničke odnose i upravljanje*.

Izgleda da je prihvaćena teza neoliberala pod geslom “privatizujte, privatizujte što pre, nije bitno kako to radite, bitno je da to učinite odmah i to radikalno“. Džefri Saks se kasnije odrekao svog stava o privatizaciji i „posuo se pepelom“ tvrdeći da nije trebalo tako provoditi privatizaciju, da je pre trebalo *izgraditi sve institucije sistema*. Isto tako Milton Fridman korifej i najuticajniji ideolog neoliberalizma i konzervatizma koji je zapljusnuo svet, a tako nekritički prihvaćen i kod nas, *odrekao* se svojih osnovnih stavova nakon što je izazvao teške posledice u privredama u kojima se primenjivao model globalizacije i tržišnog fundamentalizma i liberalnog tržišta – doživeo je „otrežnjenje i osvešćenje“, da li će i nosioci svetskog finansijskog kapitala? Teško je to i gotovo iluzorno očekivati. Privatizacija je već nekoliko godina kao proces krenula uz žalopojke nekih naših ekonomista „reformatora“ da ide dosta sporo i da je gotovo zastala. Nažalost, privatizacija se i dalje nastavila stranom i domaćem spekulativnom kapitalu.

Ovde treba posebno naglasiti da se radi o velikoj, istorijskoj *prevari i pljački radničke klase* – stvarnog vlasnika (i stvaraoca) kapitala, kojeg drugi sada rasprodaju. A privatizacija državnog (javnog) kapitala uz slabljenje nacionalnih država u drobljenju kapitala i stvaranje nemoćnih država da vode nacionalnu razvojnu i socijalnu politiku. Nametnuta *iluzija privatnog vlasništva* kroz *privatizaciju kolektivnog* vodila je u *socijalnu dramu i tektonsko raslojavanje stanovništva*. Stoga i sve veći zahtevi za revizijom privatizacije, ne samo spekulativnog i tajkunskog karaktera, već uopšte.

PRIVATNI KAPITAL, PROFIT I SOCIJALNA DRŽAVA

Država sa svojom *socijalnom funkcijom*, koja je strana i neinteresantna privatnom kapitalu (preduzetniku), treba da *štiti interese zaposlenih*, dok je istovremeno *odgovorna za ekonomski razvoj*, dužna da preduzetnicima (nosiocima kapitala) osigura povoljne poslovne uslove preko makroekonomske razvojne politike, sigurnosti i stabilnosti poslovanja. To su vrlo složene, odgovorne, a često i *kontradiktorne funkcije države* (javnog sektora).

U ekonomskoj istoriji *nikada privatni kapital nije vodio socijalnu funkciju* i brinuo o pravima radnika. On im je profitno – interesno – suprotstavljen, a osnova mu je *egoizam, individualizam i otuđenost*.

Preusmeravanje ekonomije na dominantni privatni kapital i njegov profit ne znači da u stvorenom spekulativnom sistemu i slobodi kretanja (odliva) kapitala rast privatnog kapitala znači i rast društvenog blagostanja. Društveno bogatstvo nije zbir pojedinačnih privatnih bogatstava i kapitala i njihovog potpuno slobodnog raspolaganja. *Društveni ciljevi* ne moraju (i najčešće nisu) u savremenim državama identični privatnim. Privatnom je isključivo cilj profit i zgrtanje bogatstva, čak i na štetu države (neplaćanje poreza i doprinosa, izvlačenje olakšica), ali i zaposlenja. Nažalost i slabo ili nikakvo plaćanje rada. Savremene države sa *otuđenom političkom oligarhijom* okrenule su se interesima *vlasnika kapitala*, a na štetu radnika i zaposlenih, smanjuju svoju socijalnu funkciju i funkciju države blagostanja. Političke strukture na vlasti interesno se povezuju sa vlasnicima privatnog kapitala, stvarajući društvenu klimu - kojom su potčinili sve faktore

društva. Privatizacija omogućava *mehanizam uzurpacije* i prosto *otimači-ne društvenog i kolektivnog kapitala* i bogatstva (to je kolektivni kapital), a zatim se otvaraju široki prostori za razmah "privatnog preduzetništva" i spekulativnog kapitala. Sistem se "zarotirao" od društvenih i opštih ciljeva ai programa razvoja ka privatnom, individualnom, egoističkom i otudemnom sistemu, ogromnih socijalnih razlika.

Poznata je izjava Džefri Saksa: ...“vlada mora da ima *strategiju razvoja*, a to Srbiji nedostaje"... Mnogi sektori ne mogu da se razvijaju samo na privatnim osnovama. Većini sektora su za razvoj potrebne *državne investicije infrastruktura*, obučeni radnici, izvozna tržišta, *privlačenje novih investicija*. To ne može da bude prepušteno tržištu, već traži ozbiljnu državnu strategiju“ (NIN, intervju).

I predstavnici stranog kapitala (investitori) tražili su da se usvoji novi Zakon o radu i ukinu brojne *poreske olakšice za zaposlene*. Verovatno im treba ne samo jeftina, već po mogućnosti *besplatna radna snaga*, da bi bili profitabilni i zainteresovani za ulaganja. To je i jedan od uslova stranih kreditora Srbiji, kao u Dinkićevim investicijama do sada sa brojnim davanjima (*subvencijama*) i *oslobađanjima stranih investitora*.

Normalno je da su radnici protiv novog Zakona o radu, štrajku i stečaju, minulom radu koji gube, uz to opravdano traže *da budu uključeni* u proces oporavka svojih preduzeća. Sindikati s pravom ističu da je vlast „izigrala radnike“ i već dogovorene principe, uz to obmanjuje javnost da je bilo usaglašeno 90% teksta, što nije tačno.

EFEKTI I POSLEDICE PRIVATIZACIJE – GIGANTSKA VAMPIRSKA HOBOTNICA

Nekritičnim prihvatanjem *neoliberalne dogme* proveden je radikalni i bolni program privatizacije, a u osnovi grube i organizovane pljačke radničkog kapitala i javnih sredstava.

Porazni su rezultati neoliberalnog kapitalizma, posebno kroz proces privatizacije. Plašeći se da ne oteraju strane investitore i ne privuku nove-havo tvrde („bez kojih nema razvoja“ – kako tvrde) provodi se privatizacija, smanjenje domaće potrošnje i uvodi „fleksibilnost rada“ (obaranje cene i troškovi).

Šta do sada imamo kao *efekte privatizacije*. Prema najnovijim podacima u dosadašnjem procesu privatizacije prodato je 2.428 preduzeća i najveći deo (26 od ukupno 29) banaka. Namera je da se i ove dve-tri državne banke prodaju i odu u ruke stranog kapitala. Ostajemo potpuno bez nacionalnog bankarskog sektora.

Porazni su rezultati tako prihvaćenog neoliberalnog kapitalizma. Država (nosioci vlasti u sprezi sa tajkunima) *prodaje tuđu imovinu* (radnika, zaposlenih) puni budžet i podržava javnu potrošnju. Prodaja ili gotovo *poklanjanje privrednih resursa* inostranim prijateljima ili domaćim tajkunima uz provizije je razvijen proces. Dokle se tako može ići? Dok se ne dakle rasproda ostatak preduzeća! Izvršena je dakle nekontrolisana i pogrešna privatizacija. To je bio talas privatnog, neobuzdanog kapitalizma.

Realni kapital preduzeća se stavlja u ruke finansijske oligarhije, a stanovništvo privremeno preko budžeta „smiruje“. Nema tu socijalne ravnoteže, dok se društvo razbija interesno, čime izostaju bilo kakvi zajednički ciljevi socijalnog ili razvojnog karaktera.

Od prodaje svih 2.428 preduzeća do sada je ostvareno 2.675 miliona evra, to je manje od doznaka naših radnika iz inostranstva u toku samo jedne godine, od čega je u investicije trebalo usmeriti 1.103 miliona. Međutim, investicije u fiksne fondove iznad amortizacije iznose svega oko 2.2% do 4,1% bruto domaćeg proizvoda. Gde su *strane direktne investicije* koje u ovom periodu (2001-2022) iznose 43,4 milijardi evra? U isto vreme *doznake* naših iz inostranstva iznose oko 6,3 milijarde evra. Te strane direktne investicije" su završile preko prodaje preduzeća i banaka u budžetu, a ne u rekonstrukciji i modernizaciji preduzeća i *stvarno novih (grinfild) investicija*. Kakvi su stvarni efekti privatizacije do sada?

Da navedemo činjenicu da se podaci o privatizaciji kako su nekada javno publikovani više ne objavljuju. Istina, od tada se i dalje vrši proces privatizacije ili još bolje *rasprodaje javnog dobra* posebno nekoliko vrlo značajnijih sistema.

Polazi se od stava da je proces privatizacije gotovo završen i da više ne postoje brojniji slučajevi koji ulaze u proces privatizacije.

Da navedemo dosadašnje efekte ovog stvarno razornog procesa:

- 1) Neuspešno je privatizovano 656 preduzeća sa preko 83.000 zaposlenih u njima. Pred stečajem ili likvidacijom nakon privatizacije je bilo 65% preduzeća. Od 5.000 preduzeća u stečaju svega 1% se izvuče;
- 2) Još posluje, ali otežano 35% privatizovanih preduzeća;
- 3) Izgubilo je posao oko 400.000 do tada zaposlenih;
- 4) Bez posla je ostalo u preduzećima privatizovanim po ranijem zakonu 139.000 radnika i
- 5) Po zakonu iz 2001. godine 259.000 zaposlenih (do kraja 2016. godine).

Društvena (kolektivna) preduzeća su u 2002. godini kada je počeo ovaj privatizacioni sunovrat, imala 680.000 zaposlenih, a sada u njima radi svega 186.000 zaposlenih. U investicije iz privatizacije trebalo je uložiti 1,1 milijardu, ali je uloženo simboličan iznos. U poslednje četiri godine nije uloženo ništa.

Domaće investicije do sada nisu oživele, dok domaća proizvodnja zbog *ogromnog uvoza* (izazvana liberalizacijom uvoza svega i svačega, *prećenjenim* kursom dinara) slabo podržana, sve više malaksava). Koliko je ostalo da radi u sada tudim privatnim ili stranim preduzećima, bez bilo kakvih prava, ucenjeni i zanemeli (od straha za posao i neizvesnosti). *Privatizacija je direktan uzrok visoke nezaposlenosti*. Ovo nije samo put u „turbo kapitalizam“, već u najgoru pljačku naroda. Otvoren je *proces legalizacije pljačke društvenog kapitala*, uz stalni rast nezaposlenosti, siromaštva i bede. Mnogi su svoj kapital stekli kradom, korupcijom i političkim vezama s liderima na vlasti.

„U poslednjoj deceniji Srbiju je zadesio najgori oblik kapitalizma. Tajkuni oblikuju Srbiju prema meri vlastitih interesa. Obespravljeni i poniženi radnik izložen je svakojakim hirovima i samovoljni novokompono-

vanih gazda. U *tajkunskom srpskom kapitalizmu* nema mesta za sindikalno organizovanje, jer, izgleda da bi zaposleni trebalo da budu srećni što uopšte imaju posao...“ (Dr Ljubodrag Savić: Đavo je došao po svoje, Pravda, Beograd, 2012).

Otpisati državna preduzeća kao *zastarela i neefikasna* je velika greška, nije im ni data šansa za razvoj.

Dakle, investicije nisu oživele, proizvodnja nije oživela, nezaposlenost se naglo povećava (400 hiljada), *socijalni slom društva* je na vidiku, dok restrukturisanje proizvodnje i izvoza izostaje.

Izvoz je visoko precejenjenim kursom dinara destimulisan, dok je uvoz prosto eksplodirao, uz *uništeni proizvodni sektor*. To se posebno ispoljava u 2012., 2013., 2014., 2021. i 2022. godini, kada izvoz pada, dok se uvoz povećava, tako da se proširuje *spoljnotrgovinski deficit* (4,4 milijarde evra svake godine). Deficit spoljne trgovine u 2022. iznosi 11-12 milijardi evra, dok je prirast bruto proizvoda oko 1,8 milijardi. To su rezultati ovakve „politike efikasnog razvoja“.

Država ne sme dozvoliti da se *strateški proizvodi, energenti, sirovine i nacionalna bogatstva, privatizuju ili rasprodaju*, a informacioni sistemi (TV, Stampa) prodaju stranom kapitalu. Tada se širi *informaciona propaganda* u cilju „promene svesti“ i ispiranja mozgova. slamanje otpora i neutralisanje kritičke misli što je u funkciji stvaranja „zombi nacije“, a i *poslušničke upravljačke strukture*.

To je granica ispod koje se ne sme ići da se ne ugrozi nacionalni suverenitet i *budućnost nacije i zemlje*.

Tako je i za MMF, kao instrument svetskog finansijskog kapitala važno samo da se očuvaju „monetarni okviri“ ili stabilnost, smanji budžetski deficit i održi *tempo privatizacije*, sve ostalo je nebitno.

Bez referenduma je radnicima vlasništvo proglašeno društvenim i prodato (predato) strancima i tajkunima čije poreklo kapitala nije istraživano. Zaposleni su time *postali najamni radnici* (bez bilo kakvih prava ili su se priključili armiji nezaposlenih).

Prevladava *grabež za vlašću i materijalnim dobrima*. Predajući preduzeća stranom kapitalu ili domaćim tajkunima - domaći vlastodršci dali su im i političku moć i monopol nad svim segmentima javnog života u državi.

Strane korporacije i banke kupuju naša preduzeća jeftino (obezvređena), a time istovremeno i tržište za plasman svojih proizvoda. „Za razvoj su potrebne domaće banke, uključujući i razvojne banke, potrebno je stimulisati domaće štednje i investicija, nisu potrebni keš krediti i stimulisanje privatne potrošnje uvozne robe. Sa bankarskim sistemom u stranim rukama, sa enormnim kamatama, sa monetarnim sistemom koji više vodi računa o interesima bankarskog sektora nego o interesima razvoja zemlje, ekonomija će u najboljem slučaju favoriti. Konačno i možda najvažnije, Srbija mora pronaći način da bar ekonomsku sferu profesionalizuje i depolitizuje. Bez toga, nikakvog ozbiljnog ekonomskog pomaka ne može biti“ (Nebojša Katić u „Politici“, Beograd, 27. 02. 2010).

Nacija i država su stavljeni u potčinjen položaj stranim i domaćim centrima moći, *pljačkaškom kapitalu, nepravdi i siromaštvu*.

Porazni su efekti neoliberalnog kapitalizma, posebno kroz proces prodaje preduzeća procesom privatizacije. On je i danas u Srbiji vladajuća ideologija i politička osnova „modela razvoja“. „Mi bez privatizacije ne možemo dalje“ (Vučić). Umesto etike proizvodnje, novi privatni vlasnici su gasili privredu, otpuštali radnike, menjali namenu proizvodnje preduzeća i spekulisali zemljištem ili jednostavno iskoristili sve dalje pogodnosti i stimulansi i prvom prilikom otišli.

Radnicima su najpre za vlasnike novca oduzeli fabrike. Zatim su ih isterali na ulice, a umesto fabrika izgradili velelepne šoping molove, strane banke, ekskluzivne stanove i vile, bestidno uživajući u svim blagodetima neobuzdanog liberalnog kapitalizma. „Uspostavljen je sistem u kome se moć, samovolja i bogatstvo najbogatijih meri količinom bede najsiromašnijih“ (Savić, isto, 9).

KONCEPT PRIVATIZACIJE – RASPRODAJA BEZ OŽIVLJAVANJA PRIVREDE, INVESTICIJA I RESTRUKTURISANJA

Ideologija brze, radikalne i nekontrolisane privatizacije je stvarni društveni prevrat. To je otrovani put u razaranje nacionalne privrede. Koncept privatizacije ne samo da je pogrešan s potpuno pogrešnom upotrebom privatizovanih prihoda (budžet, javna tekuća potrošnja), već se radi o otimanju i prodaji imovine (kapitala) kolektiva koji je stvarao taj kapital pod vidom „društvenog vlasništva“. Dodao bih da je to najveća prevara i pljačka radničke klase do sada (zaposlenih). Privatizacija je pretvorena u običnu pljačku i masovne stečajevе preduzeća, a čiji su vlasnici do sada bili zaposleni.

Do sada je prodato 2.420 preduzeća u kojima je bilo zaposleno 340 hiljada. Ostvareni prihodi od privatizacije, videli smo, iznose ukupno 2,6 milijardi evra, od čega je trebalo investirati 1,4 milijarde, a u socijalni program 272 miliona evra. Investicije privrede nisu oživele i kreću se po stopi od privrede oko 14% bruto domaćeg proizvoda, to iznosi svega 3-4% iznad amortizacije. Istina je u svemu tome da je uništena do sada izuzetno dobra statistika investicija pa se i podaci o investicijama samo indirektno izračunavaju (preko odobrenih investicionih kredita, što nije isto).

Privatizacija je jedan od stubova neoliberalizma (koji je doživeo potpuni krah kao koncept) u kapitalizmu, ali i kod nas. I pored toga neki naši ekonomisti tvrde da je „privatizacija bez zamene“ i da je ulazak države u preduzeća istorijski poražen koncept“. Pošto je privatizacija „dosta ogadena“, posebno kada je krenula kriza, treba „ponovo odbraniti ideju privatizacije, jer kapitalizam nema alternativu“. Možete samo zamisliti ovakve teorijske i operativne preporuke!

I dalje se tvrdi, gotovo dogmatski, da je „privatizacija srž ekonomskih reformi“. To što nemamo prave države, što je to postala država stranačka na vlasti, interesno privatizovane javne funkcije bez koncepta razvoja i bilo kakve strategije razvoja – to se ne postavlja kao pitanje.

Realni kapital preduzeća (stvarno vlasništvo zaposlenih koji su ga stvarali i uvećavali decenijama) stavlja se u ruke finansijske oligarhije,

dok prihodi odlaze u budžet. Preko budžeta se „smiruje“ stanovništvo i gasi (odlaže) socijalna kriza. Međutim, *nema socijalne ravnoteže, društvo je interesno razbijeno*. Time nestaju i zajednički ciljevi socijalnog i razvojnog karaktera. Društvo i privreda plivaju" od krize do krize, od jednog do drugog oblika *parcijalne ravnoteže*, ali u stalno prisutnoj krizi iz koje oni koji vode privredu i društvo ne vide izlaz.

PLJAČKAŠKA PRIVATIZACIJA „REFORMATORA“ I SLOM KIČME EKONOMIJE

Nova religija *svemoćnog neoliberalizma i globalizacije* polazi od stava da je „novi“ kapitalizam doneti bogatstvo svima. Novi kapitalizam je u svojoj osnovi *globalizam* i zapadni „*preobraženi imperijalizam*“.

Ortodokсни neoliberalizam je direktni produkt krajnje ideološke pristrasnosti razvijenih kapitalističkih država i njihovih interesa. „Regenomika“ i „tačkerizam“ to najbolje pokazuju svojim rezultatima i posledicama.

Koncepcija privatizacije je otimanje i rasprodaja imovine kolektiva koji je stvarao taj kapital, pod vidom društvenog vlasništva. Zar se privatizacija nije mogla vršiti preko radničkog akcionarstva uz pomoć kredita naših banaka. To je, uostalom omogućeno kriminalnom sloju kojem i nije cilj očuvanje i razvoj firme.

Ovde bih samo dodao da je to najveća prevara i pljačka zaposlenih koji su i stvarali ta preduzeća. Uzmimo samo primer „Sartida“ prodanog sa svim delovima za 23 miliona dolara. Tada se samo njegov stadion nudio na tržištu za dvostruko višu cenu. Ogroman je broj takvih slučajeva (šećerane, duvanska industrija, tekstilna industrija, prehrambena industrija, cementare, Vršачki vinogradi, poljoprivredno zemljište, kombinati i dr.).

Treba *izvršiti kompletnu reviziju privatizacije*, što je nesporno, ali to će biti moguće samo u slučaju da druge, stvarno *patriotske stranke*, dođu na vlast. Do sada je to omogućeno sumnjivom kapitalu, često iz *kriminogene zone* (čije se poreklo nije ni ispitivalo) da *pokupuju obezvređena domaća preduzeća*, od kojih je najveći deo otišao u stečaj ili likvidaciju. Čak su i *kreditima banaka* (pozajmljenim novcem) kupovali preduzeća, a kao *garanciju vraćanja* (hipoteku) uključili imovinu koju su kupili (koju su visoko procenili u davanju hipoteka), a nisu otplatili. *Najveći broj domaćih banaka je odveden u stečaj i likvidaciju*, dajući takvim tajkunima kredite, da bi došle strane banke i preuzele monetarno-finansijski sistem.

Dakle, „finansijske“ „pirane“ su pokupovale pozajmljenim ili opljačkanim novcem „društveno“ (radničko) vlasništvo i *navukli divovski dug*. Tako nešto nije bilo dozvoljeno zaposlenim u preduzećima (radničko akcionarstvo i suvlasništvo u preduzećima u politici razvoja preduzeća).

Privatizacija bez potrebne jasne regulative redovno dovodi do *ogoljavanja i uništavanja privrede* pre nego do *stvaranja kapitala za razvoj*. Stvarno je ostvaren program pljačke privrednih resursa. To je *korumpirani proces privatizacije* i besramno lice preuzetog primitivnog kapitalizma katastrofe.

Pošto je potrošnja u poslednjim godinama za 30-33% veća od bruto domaćeg proizvoda, standard i potrošnja stanovništva (zasnovani na kreditima, budžetskim izdacima za lične i socijalne dohotke, doznakama iz inostranstva i sl.) ne mogu se dugoročno održati. To se čak ne može ni kreditima (zaduživanjem) u inostranstvu, jer nisu zasnovani na zdravim osnovama. Uz sve to, kroz orkestriranu medijsku kampanju to se prikazuje kao rezultat uspešnih reformi koje se sprovode u Srbiji". O drugom konceptu privatizacije naši „reformatori" nisu želeli ni razgovarati. Nisu im bili bliski argumenti svetskih ekonomista o pogubnosti prihvatanja takvog koncepta liberalizma u svim privredama u tranziciji. Takav koncept neoliberalizma kroz liberalizaciju, *privatizaciju, deregulaciju i stabilizaciju*, je program *ekonomskog neokolonijalizma*. Našim „reformistima“, predstavnicima „proevropske“ i „demokratske“ Srbije takve spoznaje i stavovi svetskih autoriteta ne znače ništa. Mnogi od njih o Evropskoj uniji osim naziva i broja članica ne znaju gotovo ništa! A o stvarnoj egzistencijalnoj i funkcionalnoj krizi EU ne žele ni da čuju.

Ovakva situacija u privredi i društvu se može održati najviše godinu-dve kada se prodaju Telekom, EPS, NIS, JAT, Aerodrom, osiguranje, imovina Fonda PIO, imovina sindikata (hoteli, odmarališta), vojna imovina – tada nastaje period kada se neće imati šta prodati. Nastaće *padanje „direktnih investicija“, usporavanje privredne aktivnosti i porast nezaposlenosti*. Zarade zaposlenih će stagnirati, a prostor za visoke zarade banaka će se suziti, čime će doći do *odliva spekulativnog kapitala iz Srbije*. Prezaduženi građani sa visokim kreditima i deviznom klauzulom imaće *veliko povećanje dinarskih rata*, uz stagnaciju zarada, što vodi krizi finansijskog tržišta i poslovnog bankarstva.

To može da vodi samo u produbljavanje krize kada već imamo nizak nivo privredne aktivnosti, milionsku nezaposlenost, 1.660 hiljada penzionera, ogromnu spoljnu zaduženost i *pritisak tereta spoljnih dugova, masovno osiromašeno stanovništvo* i proletarizaciju srednje klase. To je normalna posledica *lošeg koncepta razvoja i stabilizacije, dopunjena pogrešnom privatizacijom i liberalizacijom tržišta*. Otpisati društvena preduzeća kao neefikasna i zastarela je bila velika greška.

Pogrešan model privatizacije i neefikasan model „tranzicije“ (prema kome i čemu ide ta „tranzicija“?) neminovno je doveo do dugoročnog pada industrijske proizvodnje i velikog sloma sektora privrednih preduzeća. Proizvodnja je u 2015. godini dostigla nivo od 40% iz perioda 1998. godine. Dakle, promašena privatizacija, provedena na pogrešan način, nije vodila *povećanju efikasnosti i rastu privrede i zaposlenosti, već razvlačenju imovine (kapitala) i opadanju proizvodnje i zaposlenosti*.

Neoliberalna privatizacija EPS-a (preko prevođenja na *akcionarstvo*) je po preporuci MMF, što je sastavni deo projekta *organizovanog uništavanja privrede i države*. Ne bira se politika *rekonstrukcije i novog sistema upravljanja* preduzećem – sa *novom kadrovskom politikom* (stručnjaka, a ne partijskih poslušnika i izvršitelja).

Svetska banka je (sa MMF) već 90-tih godina izradila *projekat kako uništiti ekonomiju* jedne države, stvoriti je zavisnom o stranom kapitalu i nametnuti joj omču spoljnih dugova (V. Perkins, *Bio sam ekonomski ubica*).

SLOM NEOLIBERALNOG PROJEKTA, POVRATAK SLOBODE I DUHOVNOG AKTIVIZMA

Dokidanje eksploatatorske i pljačkaške privatizacije bila je nužnost, mada se sa privatizacijom i dalje nastavlja „do okončanja“.

Sa ovakvim „rezultatima“ i *pogrešnom razvojnog, monetarnom, fiskalnom, spoljnotrgovinskom politikom, raspodelom, investicijama, deviznom i kursnom politikom* – jasno nam je kakav nas scenario čeka, ako ova ekipa i dalje bude vodila na ovakvoj strategiji i politici ovu privredu i društvo. Stvorena je, jasno je javnosti, sprega spekulativnih profita, *razaranja bez obnove*, uz masovno siromašenje. To je sponzorisano *razaranja nacionalne ekonomije*.

Privatizacija, poznato je, pretvorena je u običnu pljačku, stečajeve i likvidacije preduzeća, čiji su stvarni vlasnici bili do sada zaposleni. Oni su godinama stvarali taj kapital i razvijali svoja preduzeća.

Tajkuni su se obogatili na toj *neviđenoj pljački radničkog kapitala*, čak i uzimajući kredite od banaka i na rate, uz zalaganje kupljenih (neotplaćenih) preduzeća. *Bez nužnog referenduma radničko vlasništvo* je proglašeno društvenim i prodato (predano) strancima ili *poluobrazovanim tajkunima* (na zgrnutom i opljačkanom krimi – kapitalu). Time su zaposleni postali najamni radnici, sa neizvesnom budućnošću.

Nema više šta da se prodaje. Na red dolaze Telekom, veliki sistemi, energenti, vodoprivreda, sredstva informisanja, saobraćajnice, PKB, kompleksi zemljišta i sl. Sve to uz „*preporuke*“ i *svestranu pomoć MMF i Svetske banke*, a pre svega neodgovorne i *nesposobne vlade*.

Kroz proces pljačkaške privatizacije preduzeća su najpre oduzeta od zaposlenih (preko proglašavanja njihovih preduzeća kao društveno i ničije vlasništvo, a zatim državno i rasprodato (bez odgovornosti).

Velika podrška privatizaciji kao jednom od stubova neoliberalizma u Srbiji daje i Svetska banka (izvršni direktor). U razgovoru s Vučićem, oni su za prodaju preduzeća iz portfolija agencije za privatizaciju, jer je, po njima, to „osnovni uslov za uspostavljanje zdrave ekonomije“. I MMF i Svetska banka kao *institucije zaštite interesa zapadnih kreditora*, promovišu isti model neoliberalizma u čijoj je osnovi *privatizacija i prodaja preduzeća i nacionalnih resursa stranom kapitalu*. Može li se iz višegodišnje krize u ulaznu razvojnu fazu? Na osnovu kakvog koncepta i modela razvoja? Zadržavanje postojećeg modela i makroekonomske politike vodi daljem produbljanju i produžavanju krize. Model se mora napustiti i izgraditi novi koji će u svim delovima biti usmeren prema *sektoru privrede* (preduzeća), *razvoju i novoj zaposlenosti*. Ako se želela stvarna promena vlasničkih odnosa trebao se promeniti sasvim drugačiji model privatizacije – da *zaposleni postanu vlasnici (akcionari) preduzeća*, a sa *svežim kapitalom* uloženim od strane zaposlenih, preko povoljnih dugoročnih bankarskih kredita u preduzeća. Tada se otvara proces *revitalizacije privrede*, a preko njega i *domaćih banaka i sektora stanovništva*. To je istorijski organski *spoj rada i kapitala u preduzeću*. Stoga je potrebna revizija svih do sada provedenih privatizacija.

Nema i ne sme postojati daljih privatizacija, posebno strateških preduzeća i privrednih resursa. Treba *izvršiti masovnu reviziju privatizovanih preduzeća* i sve što nije dalo rezultate, ili je sa sumnjivim kapitalom ili transakcijama, *oduzeti i vratiti stvarnim vlasnicima – zaposlenim* kroz proces razvoja *akcionarstva* i potrebnih (kreditnih) sredstava za ostvarivanje tog procesa. Navodim vrlo upečatljiv tekst (Politika, *Gde su fabrike Srbi*, 14. 08. 2016.) koji to dobro oslikava: „Malo je privatizovanih fabrika u Srbiji koje mogu da se pohvale da im je proizvodnja stabilna (ili da je uopšte nastavljena). Mnogo je preduzeća koja su bila vodeća u zemlji, a sada su u stečaju (ili su brzo likvidirana), dok im vlasnici ili sede u zatvoru ili sa nanogicama kod kuće. Umesto da se proizvodnja razvija sa kreditima, novac je završio na nekim dalekim ostrvima ili u švajcarskim bankama. Banke su ugašene, radnici su bez posla, a fabrike zarasle u korov“.

Slomljena je industrijska kičma privrede Srbije i Beograda (IMT, IPM, ZMAJ, MINEL, RATKO MITROVIĆ, PARTIZANSKI PUT, BEKO, DP KLUZ i drugi). Néma grada u Srbiji u kojem privreda nije u *procesu privatizacije i pljačkom potpuno uništena*.

Obaranje cene rada, troškova rada, prava radnika, nastalo nakon privatizacije, ne vodi porastu zaposlenosti, već *nesigurnosti zaposlenih, učenama, gubitku najvećeg dela stečenih prava do sada*. To je put u *lakše otpuštanje zaposlenih* i politika *pritiska na nadnice*, ali i stvaranje *velike nesigurnosti, neizvesnosti* kod zaposlenih na određeno vreme, po ugovoru i sl.

Egzistencijalni strah od odmazde javlja se kod radnika koji ga sputava, prališe i urušava svaku kritičku i kreativnu misao. *Autocenzura* je postala vrlo *razvijena društvena bolest* koja sve *parališe*, u stvorenom ambijentu žrtvovana za *golü egzistenciju i strah od gubitka posla* (a bez društvene zaštite potrebnih institucija). Rastu sukobi vlasničkih interesa.

ANTISISTEM I RASPRODAJA RESURSA SE NASTAVLJAJU

Antisistem deluje i dalje u uništavanju nacionalne privrede. Ovom procesu prodaje ili predaje javnih preduzeća (ostalo je oko 500) u ruke ili *kontrolu stranih država ili korporacija*, privreda Srbije se *praktično kolonizuje* i stavlja pod *potpunu kontrolu stranih interesa i kapitala*.

Poznat je slučaj *elektroprivrede* Srbije i njenog *pretvaranja u akcionarsko društvo* (a kasnije privatizaciju), a sad prepuštanje na upravljanje „stručnjacima iz Norveške“. „Švajcarska vrši nadzor“ i elektronsko upravljanje nad svim javnim preduzećima u Srbiji (videti vrlo ilustrativan rad Nikole Vlahovića: Javne tajne javnih preduzeća, Tabloid, br. 233, 16. 02. 2023. str. 16-17). Umesto da se *dovedu domaći (nestranački) stručnjaci u javna preduzeća i izmeni sistem upravljanja, kontrole i politike* njihovog podržavanja i razvoja – dovode se stranci „jer su bolji i odgovorniji“. Stvarno je na sceni ubitačan i razoran posao „ekonomskog ubice“. *Brojne pljačke i uništavanje nacionalne privrede i javnog sektora* u celini, rezultat je najvećim delom delovanja stranaka na vlasti. Veliki broj konkretnih primera destrukcije i uništavanja javnih preduzeća, nalazi se u navedenom prilogu Nikole Vlahovića. Dakle, procesi privatizacije, rasprodaje i „poklanjanja“ resursa Srbije se nastavljaju kao širi i kao brži proces.

Kakva je sudbina javnih preduzeća koji čine *okosnicu razvoja i stabilnosti*, ali i *državnosti Srbije*? Da navedemo samo neka od njih:

Elektromreža, Putevi Srbije, Koridori Srbije, Državna lutrija, Emisiona tehnika, PTT Srbije (simbol prave državnosti), Vodovod i kanalizacija, Institut „Jaroslav Černi“, Telekom, Srbija gas, Gradski saobraćaj, Kanalizaciona mreža, veliki sistemi i brojni drugi.

Sva državna (javna) preduzeća će se do kraja 2025. *pretvoriti u akcionarska*. Da li autori uopšte znaju do čega će to dovesti?

Ideja *socijalne države i pravde, razvoj i očuvanje javnih preduzeća* nije koncept „ekonomskih ubica“.

Pretvaranje javnih preduzeća u privatna ili akcionarska je u funkciji *kriminala, destrukcije privrede* i stavljanje pod kontrolu *stranog kapitala*.

Veliki finansijski investicioni fondovi koji su zgrnuli ogroman novčani kapital u sistemu enormne emisije novca centralnih banaka (u borbi protiv krize), osećaju da se trese ova ogromna finansijska (obrnuta) piramida. Moguć je brzi krah i slom monetarnih sistema i gubitak ogromne mase novčanih holdinga. Fondovi s ogromnim kapitalom žele što pre da uđu u transformisanje novca u realni kapital. Tu se krije velika opasnost za države koje provode politiku neoliberalizma i prodaje nacionalnih rasursa i preduzeća, da ih ovi pokupuju i jednostavno „usišu“ u svoje vlasništvo. Takve države ostavljaju kao pravi „kostur bez sadržaja“, osuđene na visoku zavisnost o stranim investitorima i kapitalu, a u stvari na životarenje u stalnoj krizi i konačno *socijalnom slomu i nestanku (usisane) takve države*.

PREDUZEĆE, RAD I KAPITAL U PROCESU RAZVOJA I REFORME SISTEMA

U programima svih političkih stranaka nigde nema razvoja privrede, osposobljavanje preduzeća za razvoj, da postanu „stubovi razvoja“. Istiniski program razvoja mora biti *okrenut preduzeću (privredi)*, dinamičnom (a ne anemičnom i sporom ili tromom) razvoju i *punoj zaposlenosti* rada. I dok mi završavamo našu privatizaciju na zapadu u krizi cveta *nacionalizacija* i vrlo razvijeni *državni ekonomski intervencionizam* (spasavanje banaka, berzi i velikih korporacija).

Sve dalje *privatizacije treba zaustaviti*, a do sada izvršene temeljno ispitati i „živa“ preduzeća vratiti stvarnim vlasnicima zaposlenim. Postoji razrađen koncept kako to ostvariti..

SPAJANJE RADNIKA I KAPITALA U PREDUZEĆU

Umesto da „tajkuni“ i novokomponovani kapitalisti dobijaju povoljne kredite za kupovinu preduzeća to su mogli dobiti zaposleni i uložiti ih u fondove svojih preduzeća za razvoj, kao svoj akcionarski kapital. *Kredit pretvaramo u kapital preduzeća*. Tada je otvoren i proces revitalizacije privrede i domaćih poslovnih banaka. Sada su i banke postale žrtve tih dugova i tajkuna (nekoliko državnih je likvidirano).

Istorijski, imali smo šansu da stvarno spojimo rad i kapital u preduzeću (kao ni jedna druga „privreda u tranziciji“), promenimo vlasničke odnose, povećamo interes radnika za razvoj (profit preduzeća i njegovu upotrebu), programe razvoja, vraćanje visoko obrazovanih stručnjaka u privredu, dakle, *vraćanje radnika i kapitala u preduzeće*, a ne njihovu nezaposlenost, pauperizaciju i potpuno osiromašenje, ali i begstvo finansijskog kapitala u inostranstvo i školovanih kadrova.

Pri tome najveći broj njih postaju socijalni slučajevi. Postojeći proces privatizacije *treba odmah zaustaviti* (ostalo je još oko hiljadu preduzeća i veliki strateški sistemi) i sprečiti *dalju pljačku naroda uz ogromno socijalno raslojavanje društva*. Postoji razraden drugi koncept u kojem su preduzeće, radnici i stručnjaci u centru ovih procesa, ali se tada menjaju društveni odnosi.

Da li je kasno za drugi koncept? Da li sada u nužnoj *reviziji privatizacije* kroz proces *dokapitalizacije* uključiti i zaposlene u vlasničke odnose i pretvoriti o poznata 23 zahteva za reviziju privatizacije.

Mora se izbeći katastrofa u koju se otvoreno srlja i u koju nas vode ovakvi „ekonomski eksperti“. Oni ne mogu napraviti zaokret, sa njima ne možemo očekivati stvarne ekonomske, socijalne i političke reforme. To je period *vladanja nestručnosti i pohlepe*. Isplivao je kao politički faktor „obogaćeni kriminalni talog“. Program stabilizacije, liberalizacije i privatizacije nije bio program za privredni rast, već *privredno propadanje*.

„Država ne može postati bogata, ako nema razvijen sektor industrije“ (Kejnz). Takva poruka je davno prihvaćena i u privrednoj istoriji dokazana.

Upravo je ovaj model privatizacije doveo do *deindustrijalizacije, uništavanja domaće privrede i proizvodnje, preraspodele* sve manje novostvorene vrednosti i odvođenje društva i privrede u *kolonijalni položaj*.

Da pojasnimo koncept spajanja rada i kapitala u preduzeću koji je detaljno razrađen u projektu „Strategija i model dinamičkog ekonomskog rasta i socijalne ravnoteže“ (2011. godina).

Fiksni kapital se amortizuje, dok se *zaposleni tretiraju kao trošak* (bruto lični dohoci) i *tekući odliv sredstava iz preduzeća*. Pretvaranjem zaposlenih u vlasnike (akcionare) preduzeća, uz pomoć *jevtinih bankarskih kredita*, nestaje suprotnost interesa zaposlenih i razvoja preduzeća. Zaposleni sada *deo ličnog dohotka* (kao amortizacija radne snage i obnove kapitala) mesečno ulaže pri isplati poreza i doprinosa u *fond za razvoj preduzeća*. Time se adekvatno *smanjuju prinosi i doprinosi iz ličnog dohotka*. To je *interna akumulacija i udeo radnika u formiranju kapitala preduzeća* (akcionarski kapital zaposlenih) za modernizaciju i razvoj preduzeća.

Sada se menja osnovni interni i razvojni odnos preduzeće – zaposleni - država.

Menja se položaj rada u strukturi:

- Sredstava, raspodele i ulaganja,

- Formiranja sopstvenog kapitala za razvoj preduzeća, tretiranje rada i radnika kao kapitala preduzeća, a ne *finalne potrošnje i slabljenja sredstava preduzeća odlivom* u ličnu i drugu (javnu ili spekulativnu) potrošnju. Time se ukida suprotnost interesa radnika (lična primanja) i razvojne funkcije preduzeća (akumulacije i investicija).

Zakonom o radu praktično je *ukinut minuli rad radnika*, jer se prenosi samo na poslednjeg poslodavca. Zašto se minuli rad, kao *oblik akumulacije*, a ne *vremena provedenog u radu* (staž) u toku samog rada ne izdvaja u fond za razvoj preduzeća, kao deo akcijskog kapitala radnika, njegovo učešće u jačanju kapitala preduzeća. Odlaskom iz preduzeća on ekonomsku samostalnost, a raspolaze svojim kapitalom, čime dobija i veću sigurnost u životu.

On može da ga ostavi u preduzeću (uz dividendu), da ga prenese drugom preduzeću, ili da ga uloži u banku uz kamatu. Konačno, da ga podigne i troši. To je njegov kapital na raspolaganju i izvor sigurnosti i stabilnosti. Ovako, kada dominira rad na određeno vreme, po ugovoru, za određene poslove, na probu i sl., minuli rad kao kategorija gotovo nestaje.

Stežanje kaiša, smanjenje potrošnje i standarda, ogroman rast nezaposlenosti treba odbaciti u novom programu razvoja. Izabrati i izraditi model privrednog rasta oslonjen na domaće faktore razvoja, domaću pamet i sredstva, a samo dopunska sredstva iz inostranstva (strani kapital).

Zbog katastrofalnih posledica primene neoliberalnog modela krize, a ne razvoja, u novom modelu ga treba u potpunosti odbaciti i uvesti nacionalnu razvojnu politiku i jačanje kapitala u preduzeću, uz aktiviranje sada mrtvih faktora razvoja.

Treba ukinuti politiku prinudne štednje (smanjenja plata i penzija) u cilju „finansijske konsolidacije javnog sektora“ gde slabo plaćeni rad i protivustavno smanjenje penzija podnose osnovni teret ove „stabilizacije“. Problem javnog sektora se rešava zdravim sistemom finansiranja razvoja samo preko brzog privrednog rasta i zaposlenosti. Iz takvog rasta osiguravaju se sredstva za otplatu stranih kredita, ali i za domaću štednju i investicije (a ne sa isključivim osloncem na strani kapital i dugove).

RAZVOJNA STRATEGIJA I PREDUZEĆE KAO CENTRALNA TAČKA SISTEMA

Izabrana razvojna, umesto dominantno *stabilizacione politike*, sa preduzećem kao centralnom tačkom razvoja, nužnost je opstanka društva. U tom pravcu moguće je sledeće:

1) Radnicima treba vratiti njihova preduzeća i učiniti ih stvarnim akcionarima i vlasnicima preduzeća. Stvaraju se novi vlasnički odnosi u preduzećima, uz novi sveži kapital preko banaka. Trebamo finansijski osposobljenu i samostalnu privredu odvojenu od sada dominantnih partijskih struktura. Spajamo rad i kapital u preduzećima, a zaposlene (s njihovim kapitalom) činimo odgovornim za upravljanje kapitalom, izborom menadžmenta i uspeh preduzeća.

Ukida se i reformiše Zakon o radu, koji je oduzeo sva stečena prava radnicima svodeći ih na težak položaj, nesigurnost, neizvesnost, na povremene poslove, otuđenje i bez bilo kakve zaštite prema poslodavcima.

Time se odvaja tekući rad kao stvaralac vrednosti (bogatstva) od minulog rada kao faktora raspodele.

Bez toga zaokreta se ne može iz krize. Kičma naše privrede je slomljena. razvojna politika obezglavljena, a privreda praktično uništena. Ni jedna stranka nema rešenje za izlaz iz krize.

Procesom privatizacije izvršena je ogromna preraspodela nacionalnog bogatstva uz pomoć privilegija i interesne sprege nosilaca vlasti i kriminalnih struktura. Upravljački sloj često „spaja“ vlasništvo nad preduzećima i politički položaj. Stvorena je interesna sprega partijskih oligarha (na vlasli) i nosilaca krupnog finansijskog spekulativnog i kriminalnog kapitala.

Kapitalizam kao sistem kapitala je stvarna i životna otuđenost radnika od kapitala i upravljanja kapitalom. To je najamni radnik čiji je osnovni cilj plata ili najamnina, dok je cilj kapitaliste - vlasnika akumulacija i profit. *Suprotnost interesa je ugrađena u sistem*. Mi treba da spojimo rad i kapital u preduzeću, izmenimo ulogu rada u poslovnim rezultatima, ali i da postanemo nosioci odluka i vlasnici akcionarskog kapitala. Time radnici doživljavaju preduzeće i državu kao svoje, a ne kao „kravu muzaru“ koju treba na svaki način iskoristiti, a ne dati joj ništa. *Zajedništvo i nacionalni interesi* u razvoju dobijaju poseban značaj. *Zajedništvo umesto otuđenosti i individualnosti* posebno dolazi do izražaja. Tu se nalaze osnove za izradu strategije ozdravljenja privrede i društva, a time i razvoja.

Poznat je slučaj nekoliko preduzeća („Jugoprevoz“ – Kruševac, „Betonjerka“ – Aleksinac, „Jastrebac“ – Niš) u kojima radnici nisu dozvolili prodaju, ili su nakon neuspešne prodaje otkupili preko radničkog konzorcijuma svoja preduzeća, sanirali ih, osposobili, sada uspešno posluju i šire svoje poslovanje. To je *istinsko radničko akcionarstvo*, ali i stvarna budućnost privrede i društva.

Primanja zaposlenih direktno se vezuju za rezultate i uspeh preduzeća, a *minuli rad za formiranje kapitala i jačanje samofinansiranja preduzeća*. Struktura imovine preduzeća i *vlasnički odnosi* se iz osnova menjaju. Ovo se odnosi i na novozaposlene stručne radnike koji zalogom imovine dolaze do dugoročnih povoljnih kredita, koji zapošljavanjem, donose sa sobom kao kapital u preduzeća.

Prekida se proces daljih prodaja i privatizacija, uz reviziju dosadašnjih, posebno provedenih sa sumnjivim, često kriminalnim kapitalom. Radnici su pri tome sada postali *najamni radnici, odvojeni od kapitala i upravljanja, preduzeća opustošena*, a radnici bez bilo kakve zaštite i prava izbačeni na ulicu. Treba vratiti rad i kapital u preduzeća, koja treba maksimalno zaštititi i osposobiti za razvoj. Zaposleni će u procesu *reindustrijalizacije* postati vlasnici preduzeća. Radi se o uklanjanju pljačkaške i eksploatorske privatizacije. Sadašnji Zakon o radu (koji je radnike dodatno obespravio) *treba ukinuti i doneti novi*, jer su radnici postali socijalni slučajevi i sirovina za ceđenje.

Sada *menjamo vlasničke odnose* preko spajanja rada i kapitala u preduzeću. Radnici su do sada postali „običan dodatak kapitalu“. bez radnih prava, bez sindikalne i socijalne zaštite. Uvođenjem niza privremenih poslova, po ugovoru, na određeno vreme, na lizing preko agencije za posredovanje - radnici gube prava, sigurnost, uz veliku neizvesnost i strah za budućnost (na takvim poslovima rada od 27–30% zaposlenih, a rukovodstva su uglavnom u VD sistemu).

Rad je izgubio značaj razvojne funkcije, radnik se tretira samo kao trošak, uz stalnu težnju da se plate smanje u ceni koštanja, da se poslo-

davcima smanje troškovi rada. To je životna borba rada i kapitala u kojoj radnici moraju da se uključe u proces oživljavanja preduzeća – razvoja i upravljanja kapitalom.

Ekonomija je ovim procesima do sada dovedena pred finansijski i razvojni slom, a *nacija u pravo socijalno infarktno stanje*. Vrzino kolo štrajkova, socijalnih potresa i teško devastirane privrede dovode i do *nemoćne države i nemoći vlasti* da nađu pravi izlaz iz krize. Prikriveno masovno nezadovoljstvo, gnev, osećaj poniženosti i besperspektivnosti, ne stvaraju potrebnu energiju za stvarnu dubinsku reformu privrede i društva. Istovremeno raste nepoverenje u stranke i institucije. Nastala je i *kriza autoriteta – države, naučnih, kulturnih i političkih institucija*. Potrebno menjanje osnovnih funkcionalnih odnosa u privredi i pokretanje privrede na *bazi aktiviranja domaćih faktora razvoja, a ne na stranom kapitalu i spoljnim dugovima* (koji mogu biti samo dopunski inicijalni faktor).

Strah je postao moćna poluga u rukama *korumpiranih političara*. Oni čine sve da uterivanjem straha i nesigurnosti uguše svaki pokušaj organizovanog otpora. Strah je postao *moćna poluga nad ljudskim umom i političkim ponašanjem*. Strah i neizvesnost su loš saveznik progressa i promena u društvu. *Uz to sve veće nasilje i pohlepa deformišu društvene i međuljudske odnose.*

Ekonomski program traži razrađenu stvarnu dubinsku reformu sistema, a ne parcijalne i površne poteze.

Navodimo samo neke delove sistema:

1) Nema više prodaje, privatizacije, masovnih stečajeva i likvidacije preduzeća, posebno velikih sistema;

Novim merama trebaju se menjati odnosi u preduzećima, posebno odnos rada i kapitala, ali i odnosi preduzeća i države, odnosno preduzeća i banaka;

2) Novim sistemom kontrole novčanih tokova i kreditne politike povećava se stalna likvidnost (i sredstva) preduzeća, *bez odliva iz privrede*. To je posebna analiza koja će se dati javnosti;

3) *Smanjuje se spoljna zaduženost preduzeća*, kreditne obaveze i kamate;

4) Povećava se *finansijska samostalnost* i stabilnost preduzeća;

5) Kolektivi postaju *nosioци kapitala i razvoja, sigurnosti i modernizacije*. Društvo se okreće *proizvodnji i stvaranju bogatstva* nasuprot danas dominantno spekulativne i pljačkaške ekonomije;

6) Celi sistem razvoja, vrednosti i kvaliteta ekonomije vraća se u preduzeće i stvaraocima vrednosti;

7) *Banke i bankarski krediti* se stavljaju u svoju privrednu „prirodnu“ funkciju finansiranja razvoja i likvidnosti i potpunog podržavanja privredne aktivnosti *kroz selektivnu kreditnu politiku*;

8) Bankanski sistem se postepeno *vraća u nacionalno bankarstvo* (iz ruku stranog kapitala);

9) Kapital preduzeća (novo akcionarstvo radnika sa svežim kapitalom) i to fikсни, obrtni, ljudski – kreativni, informacioni, postaju *jedinstvena funkcija razvoja i sigurnosti* preduzeća i kolektiva;

10) Političari i politika se marginalizuju u uticaju na preduzeća (posebno ako se uvede zakon da političari svojom imovinom garantuju rezultate koje su obećali):

11) Menja se odnos prema nauci, istraživačkom radu i kvalitetnom obrazovanju (koji su sada *zapušteni i gotovo napušteni u opštem procesu obezvređenja i privatizacije*);

12) Kontrola korišćenja, upotrebe i efekata domaćeg i stranog kapitala i svih novčanih tokova povećava se na najviši nivo, uvodi se *novi bivši SDK, Razvojna banka, Institut za razvoj, Državna direkcija za anti-kriminalnu i antikorupcijsku delatnost*. Strateški se *spaja investicioni deo budžeta i Razvojna banka*. Menja se model monetarne politike centralne banke sa *stabilizacijom na razvojnu funkciju* privrede, uvodi se *društvena kontrola svih novčanih tokova, čime se sasecaju svi koreni korupcije i kriminala*. Država mora imati punu kontrolu nad *energetskim sistemom*, a ne da se *procesom akcionarstva stavlja pod kontrolu stranog kapitala*.

Sve mere makroekonomske politike se usmeravaju na *preduzeća i na razvoj*, dok se potpuno kontrolisani *strani i domaći kapital* preusmeravaju sa *spekulativnih transakcija (i odliva iz Srbije)* na *privredni razvoj*. Društvo se okreće *ka proizvodnji i stvaranju bogatstva*, nasuprot danas dominantne *spekulativne i pljačkaške ekonomije (ekonomije destrukcije)*. To je nova strategija *ozdravljenja privrede i društva*, uz potpunu drugačiju razvojnu politiku. Napušta se dosadašnja politika „*prinudne štednje*“ koja razara privredu i standard stanovništva.

TERETI DOSPELIH DUGOVA, OPASNOSTI OD NESOLVENTNOSTI I POZIV U „POMOĆ“ MMF

Zbog velikih *dospelih obaveza iz dugova, porasta kamata* na tržištu kapitala i *pogoršavanja uslova zaduživanja*, ali i *svetske finansijske krize* i „*opreznosti kapitala*“, rastu teškoće u *obezbeđivanju novih sredstava za refinansiranje obaveza*. „*Finansijski grč*“ pretili ne samo *funkcionisanju javnog sektora*, već i *privrede u celini*. Sagledavajući sve te opasnosti i teškoće organi zaduženi za *javne finansije* prizvali su u „*pomoć prijatelja*“ – MMF. Umesto samo u *funkciji konsultanta i savetnika*, odnosno nadzornika i „*semafora*“ za *uslove novog zaduživanja*, sada se očekuje i *finansijska pomoć preko novog zaduživanja kod MMF*. Ponovo se *sklapa stend baj aranžman sa korišćenjem sredstava Fonda*.

Pritisnuti obavezama i teškoćama u *refinansiranju dugova, očuvnja likvidnosti i povrenja svetskih kreditora (kapitala)* u sposobnost i efikasnost organa Srbije da vode uspešnu i odgovornu makroekonomsku politiku, kao da se „*zaboravlja*“ politika i *koncept MMF u stvaranju visoko zavisnih i kontrolisanih država*. Upravljački mehanizam i „*saveti*“ MMF-a u čestim konsultacijama sa vladom i centralnom bankom, pretvara se u *nalogodavne „savete“ i ponašanje država prema preporukama MMF*. Koncept MMF se zasniva na *neoliberalizmu i monetarizmu*, tako da se u tom odnosu *ograničava monetarni i ekonomski suverenitet države*, a vođenje makropolitike *podređuje konceptu MMF*. To je cena i posledica vođenja jedne *neodgovorne i promašene politike i modela razvoja*, kojima nije mogla pomoći i velika propaganda laži o „*velikim i istorijskim uspesima*“ u razvoju nacionalne privrede, ali i teza o „*uravnoteženim javnim finansijama*“.

Država umesto da se orijentisala da koristi *domaći novac i državne podsticaje domaćoj privredi*, orijentisala se na *zaduživanje u inostranstvu kod zapadnih banaka i nosilaca kapitala, uz velike podsticaje u privlačenju stranih kapitala, bez bilo kakve kontrole zaduživanja, upotrebe i efekata upotrebe kapitala*. To sve ne zaslužuje da se s tim može hvaliti i pokazivati javnosti kao veliki uspeh. Posledice su već vidljive. Videli smo da su strani kapital i investitori postali mehanizam i instrumenti za *izvlačenje nacionalnog bogatstva i profita (dohotka) iz zemlje*, ali i velike korupcije i pljačke ugrađne u takvo „investiranje“. Uz to, kako je masa stranih investicija u periodu 2012–2021. veća od prirasta bruto proizvoda (koje je uz to naduvan cenama i fiksnim kursom dinara), tada je doprinos stranih investicija rastu nacionalne privrede izostao. Jasno se vidi sva tragika *pro-mašenog modela* privlačenja stranih investicija.

Narodna banka i Vlada Srbije u dosta teškoj i neizvesnoj finansijskoj situaciji – koja pretila produblјavanjem krize i velikom neizvesnošću oko osiguranja dodatnih sredstava, ponovo se okreće MMF-u. Zaključuje se novi stend baj oranžman za dodatnu *podršku finansijskoj stabilnosti* u uslovima svetske finansijske krize. Od MMF će se 2023. godine dobiti 2.450 miliona evra novog duga „pod povoljnim uslovima“. Namena duga je *podrška budžetu, reforme i kapitalni projekti*. Istovremeno se od Svetske banke traži 505 miliona dolara za iste namene. Mada se ne znaju uslovi kredita (rokovi, kamate – fiksne ili varijabilne, korišćenje u tranšama ili odjednom), tvrdi se da je to sve povoljno i bolje od uslova na tržištima kapitala.

Novac iz novih kredita može da se koristi u naredne dve godine za potrebe *budžeta i za kapitalne investicije*. To je potpuno nova mogućnost, jer su se ranije sredstva Fonda mogla koristiti samo za potrebe *očuvanja spoljne likvidnosti* i jačanja deviznih rezervi. Tu je MMF potpuno promenio svoju politiku „pružanja pomoći“, pošto je zemljama veći problem *finansiranja budžetskog deficita i za investicije u odnosu na očuvanje likvidnosti*.

Cena ove „pomoći“ i podrške je na insistiranje MMF-a *većoj fiskalnoj strogosti* i provođenju drugih zahteva MMF-a, posebno otklanjanje deficita u javnim finansijama i olakšavanje *otplata dospelih dugova*. Dakle, i dalje ostaje glavni cilj „pomoći“ MMF-a „održivost javnih finansija“ ili kreditne sposobnosti dužnika da bi se *zaštitili poverioci i njihov plasirani kapital*.

Zbog takve koncepcije i preuzetih obaveza da *deficit budžeta* ne bude veći od 3% bruto proizvoda i da *javni dug* ne raste i da bude na nižem nivou, očito je da će država biti pod snažnijim pritiskom dospelih obaveza iz dugova, novih potreba i zahteva MMF. To je i smisao prelaska nove politike sa Instrumenta (sporazuma) o *koordinaciji politike* (PCI) kao „politike nadgledanja“ i koordinacije, na *sistem korišćenja kredita kod MMF* (stendbaj aranžman).

**DESTRUCTIVE PRIVATIZATION PROCESSES –
ECONOMIC AND SOCIAL RUIN****Summary**

In the world economy the historical conflict between labor and capital is intensifying in the process of the dominance of speculative financial capital. The rise of unemployment in the new global crisis leads to the spread of fear for the existence of the masses. There is a general decline in the share of employees' income in the national income, along with a real decline in salaries and wages. The functioning of globalized capitalism and the creation of the precariat are investigated. The aggravation of the conflict between labor and large speculative capital is the path to a permanent crisis. The relationship between private capital, profit and the welfare state are the basis of new crises in capitalism. A critical finding of the process of privatization and its destructive action in society is needed. A special part of the paper refers to the creation of a dependent and indebted economy, along with the discovery of the mechanism of creation of the debt burden. Finally, it investigates where modern economies and society have led to the devastating concept of neoliberalism, privatization and the separation of labor from capital and the results of development.

Key words: economy, privatization, capital, debt economy.

EKONOMSKA KRIZA I KONVERGENCIJA REGIONALNIH DISPARITETA

Rezime

Ukupne regionalne disproporcije u Republici Srbiji u direktnoj su zavisnosti od stepena ekonomskog razvoja pojedinih područja na njenoj teritoriji. Teritorijalna nejednakost u raspoloživosti i kvalitetu svih faktora privrednog razvoja, kao endogene varijable pojedinih regiona, prouzrokuje migracije, tj. seljenje ljudskog, kao i alokaciju svakog drugog oblika kapitala ka mestima optimalne upotrebe, produbljujući regionalne razlike u ekonomskom razvoju. Posledica ovakvih kretanja na regionalni razvoj Republike Srbije u dugom roku je divergencija, odnosno porast regionalnih razlika. Razvijeniji regioni u kratkom i srednjem roku imaju daleko bolju poziciju od manje razvijenih da iskoriste prilike koje generiše ekonomski rast. Međutim, u uslovima ekonomske krize, kada razvijene nacionalne privrede i regioni „usporavaju“, brže i jače osećaju pad tražnje, te brže nazaduju u odnosu na manje razvijene regione. Upravo je taj fenomen glavni razlog konvergencije regionalnih dispariteta.

Cljučne reči: regionalne razlike, ekonomska kriza, stepen ekonomskog razvoja, konvergencija.

UVOD

Razvoj je kumulativan društveni proces. Njegovo odvijanje u prošlosti osnova je za budućnost. Iako čini osnovu postajanja i razvoja svakog društva, ekonomska aktivnost je oduvek bila nejednako raspoređena u prostoru. „Na relaciji prostor – razvoj i iz toga izvedenoj teritorijalizaciji regionalnog razvoja, dešavaju se složeni procesi sa krupnim i teško rešivim konfliktima“ (Derić i Perišić, 1995: 3-8).

Problem ekonomskih, socijalnih, infrastrukturnih i drugih nejednakosti u razvoju, kako među zemljama, tako i u pojedinim delovima u okviru jedne zemlje, zahteva analizu i razumevanje procesa individualnih i društvenih transformacija, a pred savremenu ekonomsku nauku nameće potrebu da precizno i rigorozno prouči neke složene pojave sa mnogo međusobnih veza i interakcija, kao i da projektuje razvojne procese, uz konstituisanje adekvatnog ekonomskog i društvenog poretka.

Kao rezultat mnogobrojnih interdisciplinarnih istraživanja razvijeni su razni modeli kojima se objašnjava proces regionalnog ekonomskog razvoja i nude odgovori na pitanja izraženih regionalnih neravnomernosti,

² predrag.dr.mitrovic@gmail.com

tj. zašto se događa da pojedini regioni toliko variraju u pogledu ekonomske strukture i performansi protokom vremena. U tu svrhu, ekonomisti su osmislili niz metodoloških obrazaca, kako bi izmerili i publikovali regionalne ekonomske karakteristike industrijskih sektora, zaposlenosti, dohotka, vrednosti proizvodnje, investicija, koristeći pri tom kvalitativne i kvantitativne metode i fokusirajući se na statičke i dinamičke modele analize.

Naime, u savremenim, globalnim, uslovima privređivanja, odnosi unutar regionalne privrede i njeni odnosi sa okruženjem (drugim regionima i inostranstvom), postali su toliko složeni da je nemoguće intuitivno pratiti uticaj relevantnih faktora bez korišćenja savremenih kvantitativnih metoda analize, te donositi odgovarajuće upravljačke odluke u procesu funkcionisanja regionalne privrede. Upravo to ukazuje na neophodnost kvalitetne veze teorije i prakse regionalnog razvoja.

Iako su regionalne neravnomernosti opšte obeležje današnjih privreda, čak i onih najrazvijenijih, empirijsko iskustvo govori da su neravnomernosti više naglašene u nerazvijenijim, nego u razvijenim privredama. Iz tog razloga su im i karakter i forme regionalnih problema različiti, a regionalne nejednakosti imaju procikličan karakter.

NEKI TEORIJSKI PRISTUPI DINAMICI REGIONALNIH DISPARITETA

Problemi regionalnog razvoja su u fokus razmatranja teoretičara došla relativno kasno. „Od nastanka industrijskog kapitalizma, koji se zasnivao na koceptu „*laissez faire – laissez passer*“ u oblasti proizvodnje i razmene dobara, pa sve do Drugog svetskog rata, neophodnost upravljanja regionalnom problematikom bila je zanemarena u ekonomskoj teoriji“ (Rosić I Veselinović, 2006: 391). Tome su, svakako, doprinele i vladajuće teorijske koncepcije klasične škole, koje su bile nosioci razvoja građanske ekonomske misli tokom druge polovine XIX veka, pa sve do tridesetih godina XX veka. Primarna pažnja teoretičara klasične škole bila je usmerena na delovanje mehanizma tržišta i njegov automatizam. Po njima, koncept građanske doktrine, perfektno konkurencije i stabilne ravnoteže isključuje bilo kakve veće poremećaje u regionalnom bilansu koji se ne bi mogli korigovati slobodnim delovanjem tržišta. „Sve disproporcije koje se i pojave, imaju privremeni karakter. Svako narušavanje opšte privredne ravnoteže signaliziraće se na tržištu i dejstvom tržišnih zakona doći će do ponovnog uspostavljanja stanja ravnoteže“ (Rosić, 2003: 378). Ukoliko se i pored toga pojave određene razlike, „one su izraz objektivnih mogućnosti određenih područja“ (Čobeljić i Rosić, 1989: 584)).

Međutim, snažan privredni uspon i napredak krupne industrije sve više je, kroz konkurenciju, produbljivao razlike između razvijenih i nerazvijenih regiona. Otuda, empirija je tvrdnje teoretičara klasične škole demantovala i pokazala, zapravo, suprotno: „regionalne razlike su uvek težile daljem produbljivanju, a ne približavanju“ (Mihailović, 1970: 12).

Jednom zatečene razlike u nivou ekonomske razvijenosti imaju tendenciju daljeg produbljivanja. Kako K. Marks ističe, produbljivanje razlika u nivou ekonomske razvijenosti između razvijenih i nerazvijenih

zemalja, te među regionima različite razvijenosti unutar pojedinih zemalja, odvija se, pod dejstvom tržišta i robnih zakonitosti i posebno (kada je reč o kapitalističkom načinu proizvodnje) profitne motivacije. Pre svega, u svakoj međuregionalnoj ekonomskoj razmeni (unutar pojedine zemlje ili na međunarodnom planu) proizvodi iz manje razvijenih regiona i sa više (manje produktivnog) rada uloženog u njihovu proizvodnju razmenjuju se za proizvode iz razvijenijih regiona, u čiju je proizvodnju uloženo manje (produktivnog) rada. U suštini, razmenjuju se jednake količine prostog rada sadržanog u robama koje su predmet kupoprodajnih transakcija.

To međutim, za nerazvijeni region, odnosno zemlju, znači da on za robnu jedinicu u koju je uložio tri dana faktičkog rada dobija od razvijenog regiona robnu jedinicu u koju je uloženo dva ili samo jedan dan faktičkog rada. *Prelivanje novostvorene vrednosti od nerazvijenog ka razvijenom regionu ovde je očigledno, mada se zakon vrednosti niukoliko time ne narušava.* Za napredniju zemlju, onu koja je više razvijena, i kao takva favorizovana u međunarodnoj razmeni, Marks kaže: „Favorizovana zemlja dobija u razmeni natrag više rada za manje rada, jer se rad naprednije zemlje valorizuje kao rad veće specifične težine“ (Marks, 1973m 1334-1335).

Umesto regionalne ravnoteže, „teritorijalne neravnomernosti dobijaju univerzalni karakter u kapitalističkom svetu, pojavljujući se u širokom spektru raznovrsnih teritorijalnih deformacija. Spontanost ekonomskih kretanja neizbežno je rađala, pored drugih nejednakosti i brojne regionalne neusklađenosti i krupne disproporcije u teritorijalnoj strukturi privrede“ (Rosić, 2003, 382).

Kada je u pitanju proces (regionalne) konvergencije/divergencije, treba razlikovati dva pristupa: (a) (neo)klasični - egzogeni i (b) savremeni - endogeni. Oni vode različitim predviđanjima u vezi sa trendom prostornih nejednakosti i daju drugačije preporuke za vodenje regionalne politike (Hofer and Wörgötter, 1997: 1-2).

Neoklasična makroekonomska teorija do 1980-ih pretpostavljala je da je rast rezultat delovanja faktora koji su „izvan“ ekonomskog sistema. Rast društvenog proizvoda po glavi stanovnika tumačio se kao rezultat stope štednje i eksternih/egzogenih „šokova“ koji se događaju na putu do stacionarnog stanja (steady-state) u nivou razvijenosti. Osnovna razlika koja postoji u grupi egzogenih teorija jeste u tome da li privredni rast posmatraju u kontekstu postojanja tehničkog progresa kao činioca proizvodnje ili bez njega. Prva grupa teorija (bez tehničkog progresa) zasniva se na teoriji A. Smita, prema kojoj rast jeste rezultat fizičkog uvećanja proizvodnih činilaca. Ono po čemu se regionalna analiza razlikuje od tipične makroekonomske teorije jeste to što je u slučaju regiona mobilnost faktora daleko jednostavnija i zastupljenija, tako da „obilje“ faktora u konkretnom regionu zavisi od prirodnog uvećanja (u slučaju rada), stope štednje (u slučaju kapitala), ali i od stepena pokretljivosti faktora (i rada i kapitala) između regiona u okviru posmatrane nacionalne privrede.

Prema „novoj“, odnosno endogenoj teoriji rasta, koja se u svom sadašnjem obliku pojavila tokom 1980-ih, proces privrednog rasta može se objasniti kao proces „učenja kroz rad“ (learning-by-doing), bilo na nivou individualnog preduzeća, industrijske grane/oblasti, bilo na nivou određene

prostorne/teritorijalne celine, kao što je region. Iako je bilo i ranijih pokušaja da se tehnički progres „endogenizuje“, najveće zasluge za moderno shvatanje, interpretaciju i razumevanje svakako pripadaju P. Romeru i R. Lucasu.

Za razliku od egzogenih teorija koje rast proizvodnje po glavi stanovnika objašnjavaju egzogeno uslovljenim kvantitativnim rastom faktora (rada i kapitala) bez internih tehnoloških i organizacionih unapređenja, kao i bez delovanja ekonomije obima, modeli endogenog rasta podrazumevaju da je ekonomski rast efekat delovanja rastućih prinosa na obim ekonomske aktivnosti u regionu ili nacionalnoj ekonomiji. Objašnjenje za ovo jeste generisanje inovativnih procesa unutar posmatrane teritorije, zatim delovanje efekta „prelivanja“ (pozitivnih eksternalija), koji povoljno utiču na veštine radnika i produktivnost faktora. U pitanju je unapređenje, a ne negiranje i opovrgavanje dostignuća neoklasične teorije, u smislu da se nude pojašnjenja u vezi sa prirodom, izvorima i načinom delovanja tehničkog progressa.

Posmatrajući zemlje u razvoju i nedovoljno razvijene privrede, G. Mirdal tvrdi da privredne aktivnosti spontano teže da se koncentrišu u mestima i regionima gde su ekonomski procesi rasta već od ranije došli do izražaja, ostavljajući ostale delove zemlje u većoj ili manjoj zaostalosti. On tvrdi da nerazvijene regije mogu imati koristi od rasta u razvijenim regijama kroz efekte „širenja“, odnosno difuzije inovacija u zaostale regije i rastom njihovog izvoza u razvijene regije. Međutim, ove prednosti će imati tendenciju da budu neutralizovane efektima „povlačenja“ koji će rezultirati bežanjem kapitala i rada iz zaostalih u razvijene regije. Slobodna trgovina među regijama će samo pojačati ovaj proces kumulativne uzročnosti daljim rastom u razvijenim regijama na uštrb zaostalih regija koji proizilaze iz „suštinskih zaključaka slobodnog kretanja proizvodnih faktora i slobodnih uslova razmene:

1. Migracija radne snage iz nerazvijenih u razvijene regione vrši se selektivno. Iz nerazvijenih regiona odlazi, po pravilu, mlada i kvalifikovana radna snaga koja je i najmobilnija, što ove regione lišava jednog bitnog proizvodnog faktora, tj. kvalifikovanog dela stanovništva, a ta okolnost otežava njihov uspešan ekonomski razvoj. Migracija, prema tome, više koristi razvijenim nego nerazvijenim regionima;

2. Automatsko kretanje kapitala isto tako teži uvećavanju regionalnih razlika. Kapital se faktički seli iz nerazvijenih u razvijene regione, privučen igrom unutrašnjih i spoljnih ekonomija: ostvarenom koncentracijom proizvodnje, boljim komunikacijama i razvijenijom infrastrukturom, širim tržištem i stabilnijim uslovima plasmana, kao i drugim preimućtvima koja nudi razvijena socijalno-kulturna sredina. Povoljni eksterni uslovi obezbeđuju kapitalu više i stabilnije profite u ekonomski naprednijim regionima;

3. U pravcu jačanja regionalnih dispariteta deluju, najzad i odnosi robne razmene između regiona. U neekvivalentnoj razmeni, a zbog svoje slabije proizvodne strukture, nerazvijeni regioni gube jedan deo nacionalnog dohotka i svoje akumulacije u korist razvijenih regiona. Ovom neekvivalentnom razmenom vrši se ustvari dodajno izvlačenje oskudnih proizvodnih faktora iz zaostalih delova zemlje. Njihov razvoj biva i ovim putem usporen pri delovanju slobodnih uslova razmene i odsustvu svesno uspostavljenih kompenzacionih mehanizama“ (Myrdal, 1957: 26-29).

Želimo da skrenemo pažnju na vrlo interesantna zapažanja u analizi dinamike regionalnih nejednakosti koja iznose *G. Petrakos, A. Rodrigues-Pose* i *A. Ravolis*. Po njima, regionalne nejednakosti imaju procikličan karakter. „Ekonomski rast pokreće se u razvijenijim delovima nacionalne privrede u kojima je koncentrisana ekonomska aktivnost. U njima su locirani najdinamičniji sektori privrede, privredna struktura je najrazuđenija, kvalitet ljudskih resursa je na višem nivou, postoji kvalitetna naučna baza, zatim razvijene su formalne i neformalne veze između preduzeća, kao i na relaciji javni i privatni sektor. Zbog svega navedenog, razvijeniji regioni u kratkom i srednjem roku imaju daleko bolju poziciju od manje razvijenih da iskoriste prilike koje generiše ekonomski rast“ (Petrakos, Rodrigues-Pose, and Ravolis, 2003: 9). Suprotno, kada nacionalna privreda „usporeva“, razvijeni regioni brže i jače osećaju pad tražnje, te brže nazaduju (Petrakos, 2001: 362-363).

Neravnomeran razvoj, dakle, predstavlja opštu zakonitost sveukupnog razvoja koja u pojedinim etapama posebno dolazi do izražaja i manifestuje se u polarizaciji privrednih aktivnosti i stanovništva, pri čemu pojedine teritorijalne celine doživljavaju razvoj, a druge ostaju na periferiji slabo ili neznatno zahvaćene razvojem. „Ekonomsku nejednakost, koja se javlja između razvijenih i nerazvijenih zemalja, te među regionima različite razvijenosti unutar pojedinih zemalja, D. Ray definiše kao „suštinski disparitet“, pri kojem jedni imaju određene mogućnosti ekonomskog izbora, dok su drugima te mogućnosti uskraćene“ (Ray, 1998: 170).

Prirodni i geostrateški položaj pojedinih oblasti, širok spektar nasleđenih kulturno-istorijskih, demografskih, ekonomskih, infrastrukturnih, socijalnih i političkih faktora uticao je na neravnomeran regionalni razvoj, kako unutar, tako i između pojedinačnih zemalja. Sve to ukazuje na značaj analize dinamike i strukture regionalnih razlika, pre svega, u cilju izbora modaliteta regionalne politike. Svakako, valja naglasiti da je prilikom sagledavanja međuzavisnosti privrednog rasta i regionalnih neravnomernosti, *preko potrebno uzeti u obzir i nivo dostignutog ekonomskog razvoja zemlje, činjenicom, da uticaj rasta na regionalne nejednakosti nije isti za razvijene i manje razvijene zemlje.*

KOMPARATIVNA ANALIZA OSNOVNIH INDIKATORA RAZVIJENOSTI REGIONA I KONVERGENCIJA REGIONALNIH DISPARITETA

Definisanju regionalne politike i regionalnog razvoja moraju prethoditi određena regionalna istraživanja i analize usmerene na izbor indikatora čiji je cilj utvrđivanje stepena regionalne razvijenosti i sagledavanje faktora regionalnog razvoja. Nivo razvijenosti pojedinačnog regiona može se analizirati i ocenjivati na sledeći način: prvo, nivo razvijenosti posmatranog regiona u odnosu na druge regione i zemlju kao celinu, i drugo, praćenje razvijenosti svakog pojedinačnog regiona u dva ili više perioda.

U Republici Srbiji izraženi su veliki unutarregionalni i međuregionalni dispariteti. Uzroci za to su mnogobrojni – nasleđene neravnomernosti, ekonomska kriza, negativni efekti privatizacije, nekompatibilnost

sektorske i razvojne politike i dr. Takođe, veoma važno je da su izražene regionalne nejednakosti u velikoj meri produkt regionalnih specifičnosti, naročito privredne strukture koja determiniše intenzitet njihove adaptacije tekućim privrednim i društvenim promenama.³

Teritorijalna nejednakost u raspoloživosti i kvalitetu svih faktora privrednog razvoja kao endogene varijable pojedinih regiona, prouzrokuje migracije, tj. seljenje ljudskog, a samim tim i svakog drugog oblika kapitala ka mestima optimalne upotrebe, izazivajući pri tom investicione i deinvesticione cikluse i inicirajući i produbljujući regionalne razlike u ekonomskom razvoju. Posledica ovakvih kretanja na regionalni razvoj Republike Srbije u dugom roku je divergencija, odnosno porast regionalnih razlika.

Po metodologiji OSCD u Srbiji su determinisani: samo jedan predominantno urbani region – Beogradska oblast, 6 intermedijalnih regiona i 18 koji pripadaju grupi predominantno ruralnih regiona.

Na osnovu ovog istraživanja, na prostoru 23 grada (24,3% teritorije Srbije) živi 60,7% ukupnog stanovništva, a radi blizu 72% ukupno zaposlenih Srbije. Predominantno urbani region Beograda sa 23% stanovništva regiona u ukupnom stanovništvu Srbije (1,64 miliona stanovnika) učestvuje u ukupnom BDP Srbije sa 39,6%. Intermedijalni region sa 13,8% stanovništva Srbije (0,98 miliona stanovnika) učestvuje u ukupnom BDP Srbije sa 13,6%, a predominantno ruralni region sa čak 62,9 % stanovništva regiona u ukupnom stanovništvu Srbije (4,48 miliona stanovnika) učestvuje u ukupnom BDP Srbije sa 46,7%.

Pored, utvrđivanja nivoa razvijenosti pojedinih regiona, po nama, mnogo značajnija je analiza dinamike regionalnih nejednakosti i strukture ukupne regionalne nejednakosti, praćena tokom vremena. Pomoću nje smo u prilici da ukažemo na to na kom nivou se kreira najveći deo ukupne regionalne nejednakosti, kao i da utvrdimo trend regionalnih dispariteta.

Tabela 1. Regionalni bruto domaći proizvod, 2022-2021 - preliminarni rezultati

Teritorija	BDP u milionima RSD		Indeks	Učešće u %		BDP po stanovniku u hilj. RSD		BDP po stanovniku, indeks nivoa PC=100	
	2022	2021		2022/2021	2022	2021	2022	2021	2022
REPUBLIKA SRBIJA	7097629	6271988	113.2	100.0	100.0	1065	918	100.0	100.0
Beogradski region	2839814	2519419	112.7	40.0	40.2	1686	1492	158.3	162.6
Region Vojvodine	1871367	1616406	115.8	26.4	25.8	1073	885	100.8	96.5
Region Šumadije i Zapadne Srbije	1306248	1172868	111.4	18.4	18.7	716	628	67.2	68.4
Region Južne i Istočne Srbije	1077359	960538	112.2	15.2	15.3	763	661	71.7	72.1
Ekstra regio ¹⁾	2841	2756	103.1	0.0	0.0	-	-	-	-
Region Kosovo i Metohija

³ Vlada Republike Srbije, Ministarstvo privrede, Izveštaj o privrednom razvoju Srbije 2014. godine, Beograd, 2015. godine, strana 10,

Prema preliminarnim rezultatima obračuna regionalnog BDP-a za 2022. godinu, vrednost regionalnog BDP-a i učešća regiona u vrednosti nacionalnog BDP-a iznose: za Beogradski region 2.839.814 mil. RSD (40%), za Region Vojvodine 1.871.367 mil. RSD (26,4%), za Region Šumadije i Zapadne Srbije 1.306.248 mil. RSD (18,4%) i za Region Južne i Istočne Srbije 1.077.359 mil. RSD (15,2%).⁴

Međutim, komparativnom analizom osnovnih indikatora razvijeno-
sti regiona Evropske Unije i Republike Srbije, *merenih GDP per capita in PPS*, rezultati te analize determinišu položaj Republike Srbije na začelju grupe analiziranih zemalja. Republika Srbija se u periodu od 2011. do 2022. godine nalazi na 39% do 44% proseka stepena razvijeno-
sti Evropske Unije.

Tabela 2. GDP per capita in PPS⁵ - BDP po kupovnoj moći po glavi stanovnika

Dataset:	GDP per capita in PPS											
National accounts indicator (ESA 2010)	Volume indices of real expenditure per capita (in PPS_EU27_2020=100)											
Analytical categories for purchasing power parities (PPPs)	Gross domestic product											
TIME	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
European Union - 27	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Euro area - 20 (from 2023)	108	108	108	107	107	107	107	106	106	105	105	104
Euro area - 19 (2015-2022)	109	108	108	108	108	108	107	107	106	105	105	104
Belgium	119	121	121	121	121	120	118	118	118	118	120	120
Bulgaria	46	47	46	47	48	49	50	51	53	55	57	62
Czechia	84	84	86	88	89	89	91	92	93	93	92	90
Denmark	129	128	130	129	128	128	130	129	126	133	135	136
Germany	124	124	125	127	124	125	124	124	121	123	119	117
Estonia	71	74	76	78	76	77	79	82	83	85	86	85
Ireland	131	133	133	138	181	176	183	190	189	207	221	235
Greece	75	71	72	72	70	68	67	66	66	62	63	67
Spain	93	91	90	90	91	92	93	91	91	83	84	86
France	109	108	110	108	107	106	104	104	106	105	103	100
Croatia	61	62	62	60	61	62	64	65	67	65	70	73
Italy	105	103	101	98	97	99	98	97	97	94	96	97
Cyprus	97	91	84	81	83	88	90	91	93	91	94	94
Latvia	56	61	63	64	65	66	67	69	69	72	71	73
Lithuania	66	71	74	76	75	76	79	81	84	88	89	89
Luxembourg	274	277	280	284	282	279	269	261	252	260	266	256
Hungary	67	67	68	69	70	69	69	71	73	74	75	76
Malta	84	87	90	93	98	98	102	103	104	99	103	104
Netherlands	135	135	137	133	131	129	129	129	127	130	131	130
Austria	129	133	133	132	131	130	127	127	126	125	122	124
Poland	65	67	67	67	69	69	69	71	73	76	77	79
Portugal	78	76	77	77	78	78	77	78	79	76	75	79
Romania	55	57	55	56	57	59	63	66	70	73	73	76

⁴ RZS, <https://publikacije.stat.gov.rs/G2023/Html/G20231336.html>, 26.12.2023.

⁵ BDP po stanovniku izražen u PPS (Purchasing Power Standards) se koristi za poređenje među zemljama. BDP p.c. kada je izražen u PPS eliminiše razlike u nivoima cena između zemalja i omogućava poređenje njihovog BDP-a.

Slovenia	84	83	83	83	83	84	86	87	89	89	90	90
Slovakia	76	77	78	78	79	73	71	70	71	74	73	71
Finland	119	117	115	113	111	111	111	111	109	114	112	110
Sweden	130	130	128	127	128	124	122	120	119	123	122	119
Iceland	119	120	123	124	129	132	130	128	126	118	119	126
Norway	181	188	187	179	159	146	151	157	147	143	168	212
Switzerland	167	170	171	171	171	166	160	158	153	155	157	159
United Kingdom	108	110	111	111	111	109	108	105	104	102	101	100
Bosnia and Herzegovina	30	30	31	30	31	31	31	32	33	33	34	35
Montenegro	42	40	41	41	43	45	46	48	50	45	47	50
North Macedonia	34	34	35	36	36	37	37	38	38	38	41	42
Albania	30	30	29	30	30	30	30	30	30	31	31	34
Serbia	40	40	41	40	39	39	39	40	41	43	44	44
Türkiye	57	59	62	65	68	66	66	63	59	61	61	67
United States	145	148	147	148	148	142	140	140	136	138	143	141
Japan	105	108	109	107	107	100	97	95	89	91	88	84

Izvor: Eurostat 2023. - GDP per capita in PPS ⁶

Nakon globalne recesije 2020. izazvane pandemijom COVID-19 usledio je početkom 2022. novi globalni potres izazvan ratom u Ukrajini. Razvijene privrede se suočavaju sa ubrzanim rastom cena energije i hrane, lanci snabdevanja se prekidaju, dugovi kompanija rekordno rastu kao rezultanta prethodno uzetih povoljnih zajmova. *Manje privrede i regioni suočeni sa smanjenjem broja stanovnika usled prirodnog i mehaničkog kretanja stanovništva*, u tim uslovima beleže povećanje vrednosti indikatora GDP per capita in PPS.

Otuda, rezultati ove analize nepobitno idu u prilog našoj tvrdnji i potvrdi teorijskih pretpostavki *G. Petrakosa, A. Rodrigues-Pose i A. Ravolisa*, da se ekonomski rast pokreće u razvijenijim delovima nacionalne privrede ili najrazvijenijim regionima sveta, te da razvijeniji regioni u kratkom i srednjem roku bolje koriste prilike koje generiše ekonomski rast. Međutim, *u uslovima ekonomske krize i recesije, razvijeniji regioni brže i jače osećaju negativne posledice i brže nazaduju od nerazvijenijih regiona, čime dolazi do svojevrsne konvergencije regionalnih dispariteta.*

Stim u vezi, *naglašavamo da je prilikom sagledavanja međuzavisnosti privrednog rasta i regionalnih neravnomerenosti, preko potrebno uzeti u obzir nivo dostignutog ekonomskog razvoja zemlje, činjenicom, da uticaj rasta na regionalne nejednakosti i njihovu dinamiku nije isti za razvijene i manje razvijene zemlje.*

ZAKLJUČAK

Uključivanje efekata globalne ekonomske krize, kao i strukturalnih promena na ekonomski rast manje razvijenih zemalja je interesantno i kako teorijski, tako i empirijski, nedovoljno istraženo područje, koje bi moglo pružiti mnoštvo novih uvida u odrednice dugoročnog ekonomskog rasta, ali i analizu strukture i dinamike regionalnih dispariteta.

⁶ <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tec00114/default/table?lang=en> , Pristup sajtu na dan 26. 12. 2023. godine

Činjenica je da je regionalni razvoj, prevashodno strukturni problem, i da je dugoročnog karaktera. Već izražena regionalna neravnomernost između nedovoljno razvijenog, većeg dela prostora i razvijenih teritorijalnih područja i segmenata Republike Srbije – jedinica lokalne samouprave, rezultanta je zajedničkog delovanja brojnih faktora i njihovih uzročno–posledičnih odnosa. U razvijenim delovima Republike Srbije i jedinicama lokalne samouprave sa stepenom razvoja u nivou republičkog proseka, koncentrisana je ekonomska aktivnost, kao i najdinamičniji sektori privrede i najviši nivo ljudskog i svakog drugog oblika kapitala, koji im omogućava trajnu prednost u inovativnosti i konkurentnosti, pa tako i privrednom rastu i razvoju u odnosu na nerazvijene jedinice lokalne samouprave i delove zemlje. Tako stečena prednost izražena je u relativno višem nivou dohotka po glavi stanovnika, većoj zaposlenosti, boljoj dostupnosti i kvalitetu institucija i boljim, stečenim preduslovima za ukupni razvoj. Ta činjenica, prateći dinamiku i strukturnu regionalnih dispariteta, s pravom nedvosmisleno ukazuje na *divergenciju* regionalnih dispariteta u Republici Srbiji.

Međutim, usporavanjem privredne aktivnosti usled globalne ekonomske krize iz 2008. godine, recesionim talasom iz 2012. godine, globalne recesije 2020. izazvane pandemijom COVID-19 i novim globalni potresom izazvanim ratom u Ukrajini, analizom dinamike stepena razvijenosti potvrđena je naša tvrdnja i teorijska pretpostavka G. Petrakosa, A. Rodrigues–Pose i A. Ravolisa, da u takvim okolnostima, kada razvijene nacionalne privrede „usporavaju“, brže i jače osećaju pad tražnje, te brže nazaduju u odnosu na nerazvijene, što dovodi do *svojevrzne konvergencije regionalnih dispariteta*.

LITERATURA

- Čobeljić, N. i I. Rosić. *Privredni razvoj i privredni sistemi Jugoslavije*. Beograd: Savremena administracija, 1989.
- Derić B. i D. Perišić, prir. *Teritorijalizacija regionalnog razvoja Srbije: Prostorno planiranje, regionalni razvoj i zaštita životne sredine* (posebna izdanja, br. 26). Beograd: Geografski fakultet, 1995.
- Myrdal, G. *Economic Theory and Underdeveloped Regions*. London, 1957.
- Hofer H. and A. Wörgötter. „Regional Per Capita Income Convergence in Austria“. *Regional Studies* 31, 1 (1997).
- Jakopin, E. i M. Knežević. “Regionalni razvoj kao osnova privrednog razvoja”. U *Regionalni razvoj i demografski tokovi zemalja jugoistočne Evrope*. Niš: Ekonomski fakultet, 2015.
- Marks, K. *Kapital*. Beograd: Prosvetai BIGZ, 1973.
- Mihailović, K. *Aktuelna pitanja nerazvijenih područja Jugoslavije*. Beograd: Ekonomski institut, 1970.
- Molnar, D. “Dinamika i struktura regionalnih dispariteta u Srbiji tokom perioda 2001-2010 godina”. *Ekonomski vidici* 2-3 (2013).
- Petrakos, G. “Patterns of Regional Inequality in Transition Economies”. *European Planning Studies* 9, 3 (2001).

- Petrakos, G., A., Rodrigues-Pose, and A. Ravolis. "Growth, Integration and Regional Inequality in Europe". Department of Planning and Regional Development, School of Engineering, University of Thessaly, *Discussion Paper Series* 9, 3 (2003).
- Ray, D. *Development Economics*. Princeton: Princeton University Press, 1998.
- Republika Srbija. "Uredba o utvrđivanju jedinstvene liste razvijenosti regiona i jedinica lokalne samouprave za 2014. godinu". *Službeni glasnik Republike Srbije*, broj 104/2014 od 1. oktobra 2014. godine.
- Rosić, I. *Nacionalna makroekonomija – rast, struktura i funkcionisanje*. Kragujevac i Beograd: Ekonomski fakultet i Fakultet za turistički i hotelski menadžment, 2003.
- Rosić, I. i P. Veselinović. *Nacionalna ekonomija*. Kragujevac: Ekonomski fakultet, 2006.
- Vlada Republike Srbije. "Uredba o utvrđivanju metodologije za izračunavanje stepena razvijenosti regiona i jedinica lokalne samouprave". *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 42/2010.
- Vlada Republike Srbije. "Uredba o utvrđivanju jedinstvene liste razvijenosti regiona i jedinica lokalne samouprave za 2014. godinu". *Službeni glasnik Republike Srbije*, broj 104/2014.

ECONOMIC CRISIS AND CONVERGENCE OF REGIONAL DISPARITIES

Summary

Overall regional disproportions in the Republic of Serbia are directly dependent on the degree of economic development of certain areas on its territory. Territorial inequality in the availability and quality of all factors of economic development, as an endogenous variable of certain regions, causes migration, i.e. human migration, as well as the allocation of every other form of capital to places of optimal use, deepening regional differences in economic development. The consequence of such developments on the regional development of the Republic of Serbia in the long term is divergence, that is, an increase in regional differences. In the short and medium term, more developed regions are in a far better position than less developed ones to take advantage of the opportunities generated by economic growth. However, in the conditions of the economic crisis, when developed national economies and regions "slow down", they feel the drop in demand faster and more strongly, and they fall back faster compared to less developed regions. This phenomenon is the main reason for the convergence of regional disparities.

Key words: regional differences, the economic crisis, the level of economic development, convergence.

INTERNET I DRUŠTVENE MREŽE: MOĆ UMREŽENIH DRUŠTVENIH POKRETA

Rezime

Informatičko društvo zahteva i nove mehanizme kontrolisanja vlasti i nepravde u cilju efikasnosti. Društvene mreže predstavljaju moćne alate savremenog doba čija je upotreba doprinela jačanju građanske svesti o širenju uticaja posredstvom njihovih platformi. Na mnogim primerima u svetu pokazano je kako su se ljudi posredstvom društvenih mreža okupili i organizovali na proteste u cilju ostvarivanja osnovnih građanskih prava. Internet sfera omogućila je pojavu umreženih društvenih pokreta koji su se pokazali veoma efikasnim za ostvarivanje zajedništva, odnosno pokretanja, okupljanja i organizovanja raznih društvenih pokreta u svrhu rešavanja značajnih problema i zastupanja interesa građana. Jedan od osnovnih ciljeva u ovom radu je ukazati na demokratski potencijal Interneta i društvenih mreža. U radu su najpre prikazana neka od prethodnih istraživanja u vezi sa tematikom rada, zatim su predstavljani i analizirani značajni primeri umreženih društvenih pokreta u svetu.

Ključne reči: Internet, društvene mreže, umreženi društveni pokreti, pobuna, demokracija

UVOD

Umrežavanje ideja, misli, stavova, postoji kroz istoriju vekovima unazad. Sa pojavom artikulisanog govora, mogu se označiti rani oblici povezivanja i umrežavanja ljudi kroz istoriju čovečanstva. Određenjem ljudskog bića kao „*Homo sapiens-a sapiens-a*“ – *veoma razumnog čoveka*, stvoren je uslov za uspostavljanje racionalnih ljudskih korelacija. „Čovek je razumno biće, ali samo ako informacije deli, dopunjava, proširuje i bogati u dodiru sa drugim pojedincima i grupama (Bjelica i Jevtović, 2006: 196). Razmena informacija dobija pravi smisao i veliki značaj otkrićem medija, najpre štampanih,⁸ zatim elektronskih (radio i televizija), i najzad, novih ili Internet medija baziranih na informaciono komunikacionim tehnologijama.

⁷ gc.nikola.dojcinovic@filfak.ni.ac.rs

⁸ Izum štamparstva predstavlja jedan od najepohalnijih i najdalekosežnijih događaja u istoriji ljudske kulture i civilizacije uopšte. (...) Gutenberg je prvu štamparsku presu izradio u Štrasburgu 1441. godine, ali je prvu štampariju osnovao u rodnom gradu Majncu 1448. godine (Bjelica i Jevtović, 2006: 22–23).

U XX veku,⁹ dolazi do nastanka informatičke civilizacije, u kojoj je promenjen način komunikacije, rada, obrazovanja, razonode, informisanja..., na globalnom nivou. Mark Poster ističe da su tehnički napredna društva doživela duboku transformaciju kulturnog identiteta, odnosno da novi mediji, poput kompjutera, tvore nove identitete (Đorđević, 2008: 540). Komunikacija i informacija poprimaju nove dimenzije u novom tehnološkom okruženju. Autor Štavljanin navodi kako je tehnologija transformisala karakter informacija i telekomunikacija, kao i to da smo danas svedoci konvergencije telekomunikacija, kompjuterskih tehnologija i medija, a objedinjuje ih, odnosno integriše digitalna tehnologija. Autor ističe i da digitalna tehnologija omogućava i da se pohrani neograničena količina informacija, zatim prenese, prikupi i koristi na nove načine, omogućavajući povezivanje doma, radnog mesta i biznisa u globalnu informacionu mrežu. Štavljanin izdvaja i ideju Keyvina Keli-ja (Kelly) prema kojoj je *univerzum – zapravo – kompjuter* (Štavljanin, 2013: 22). Otkriće kompjutera podrazumevalo je i osnovu za pokretanje Interneta i društvenih mreža u okviru svetske globalne mreže. Zatim je, usavršavanjem e-mreže i alata u okviru društvenih mreža, velikom brzinom došlo do transformacije informacije, komunikacije i medija. Struktura umreženog društva osnažila je sa pojavom i razvojem društvenih mreža koje su se pokazale kao veoma efikasno sredstvo za pokretanje raznih pobuna. Društvene mreže predstavljaju onlajn (engl. online) platforme čija je osnovna svrha umrežavanje ljudi i pravljenje komunikacionih mreža, u okviru kojih se mogu diferencirati razne ljudske skupine. Na taj način društvene mreže doprinose i društvenoj integraciji, odnosno integraciji ljudi sa sličnim interesovanjima. Na mnogim primerima u svetu pokazano je kako su se ljudi posredstvom društvenih mreža okupili i organizovali za proteste u cilju ostvarivanja osnovnih građanskih prava. Društvene mreže se mogu označiti kao globalne e-zajednice koje povezuju ljude na planetarnom nivou i predstavljaju moćan alat za društveno delanje, širenje stavova, ideja i uticaja. Posredstvom društvenih mreža, korisnici kreiraju sopstvene komunikacione mreže sastavljene od prijatelja/pratilaca sa kojima najčešće obavljaju interakciju na mrežama. Zatim se razvijaju uže komunikacione mreže bazirane na alatima poput Fejsbuk grupe, stranice, grupnog četa (engl. chat) itd., u svrhu umrežavanja ljudi sa zajedničkim stavovima, ciljevima, opredeljenjima, interesima. S obzirom na to da su društvene mreže omogućile prostor za participaciju običnim građanima, mogu se odrediti i kao moćni alati savremenog doba koji su doprineli jačanju građanske svesti o širenju uticaja posredstvom njihovih platformi. Mnogi društveni pokreti, koji su postigli značajne rezultate u svetu, osnivani su upravo preko društvenih mreža. Neki od značajnijih primera umreženih društvenih pokreta biće predstavljeni u ovom radu.

⁹ Prema Kastelsu, revolucionarna promena koja se odigrala na polju mikroelektronike i informaciono komunikacionih tehnologija, nakon 70-ih godina XX veka, dovela je do ključnih promena celokupnog ljudskog društva, gradeći novu društvenu strukturu – umreženo društvo (Castells prema Petrović, 2007: 171).

ISTORIJA INTERNETA I POČECI INFORMATIČKE CIVILIZACIJE

Period XX veka, u kome je došlo do značajnih otkrića u tehnološkom smislu, može se odrediti kao revolucionaran. Era trećeg talasa, prema Alvinu Tofleru, započeta je oko 1955. godine, u deceniji koja je očevidac širokog uvođenja računara. Tofler dalje navodi da je u toj deceniji treći talas¹⁰ počeo da dobija na snazi najpre u SAD-u, a zatim stiže u Veliku Britaniju, Francusku, Švedsku, SR Nemačku, Sovjetski Savez i Japan (Tofler, 1983: 32). Međutim, trebalo bi napomenuti da su počeci kompjutera vidljivi mnogo pre početka trećeg talasa, još krajem XIX veka. Bjelica i Jevtović navode da je američki biro za popise još 1890. godine imao adaptirane električne tabulatore Hermana Holrita, osnivač firme koja 1911. godine prerasta u *Kompaniju za računare, tabulatore i ploče*. Zatim, navode autori, juna 1940. godine vlasnik restorana *J. Lyons and C.O* u Londonu stvorio je prvi kompjuter namenjen komercijalnoj upotrebi, popularno nazvan *Lav*, ali su ga ratni sukobi i nedostatak novca prekinuli u daljim proučavanjima (Bjelica i Jevtović, 2006: 196–197). Ipak, kompjuter koji je otvorio put informatičkoj civilizaciji, i koji sadrži komponente nalik današnjem kompjuteru, otkriven je 1965. godine. Bjelica i Jevtović ističu da je razvojni zakon informatičke revolucije definisao Gordon Mur 1965. godine, otkrićem kompjutera čiji je mozak sistema činio hardver (engl. hardware – „gvoždurija“) koji sadrži ulaznu jedinicu, izlaznu jedinicu, centralnu procesnu jedinicu – procesor i skladištenje podataka (Hard Disk, Floppy Disk, CD ROM) (Bjelica i Jevtović, 2006: 197).

Ubrzo nakon pojave kompjutera kojim je označena informatička revolucija, dolazi do pojave Arpanet-a, preteče današnjeg Interneta. Bjelica i Jevtović navode da su 1969. godine naučnici izveli prvu probu Arpanet-a (Advanced Research Project Agenci), telematske mreže koja je preteča današnjeg Interneta, poslavši poruku od Univerziteta Kalifornije do Stanfordovog istraživačkog instituta u Njujorku (Bjelica i Jevtović, 2006: 199). Dakle, do 1970. godine došlo je ključnih tehnoloških otkrića, čime su stečeni i uslovi za dalji napredak kompjutera i mreže. Revolucionarnim razvojem je tehnologija krenula već na početku nove decenije, pa je tako 1970. godine došlo do mikroelektronske revolucije. Prema Kastelsu (Manuel Castells) mikroelektronska revolucija je predstavljala temelj nove tehnološke paradigme, konsolidovane 1970. najpre u SAD, zatim i u drugim zemljama čime je započeto informatičko doba (Castells, 2004: 26). Otkrićem mikroprocesora, koji je omogućio pojavu i masovnu upotrebu personalnih računara, otvoren je put nastanku digitalno umreženog društva. Zatim su svi uslovi bili ispunjeni 1990. godine, pojavom „World Wide Web“ servera, odnosno svetske mreže. Kako Kastels navodi, od nastanka „World Wide Web-a“ raste potreba društva za umrežavanjem svega, koja je podjednako prouzrokovana potrebama poslovnog sveta i potrebama šire javnosti za građenjem sopstvenih komunikacionih mreža. (...) „Internet

¹⁰ Prema Alvinu Tofleru, era prvog talasa započela je 8000. godine pre nove ere i trajala negde do 1650–1750. godine nove ere. Zatim je, od tada, industrijskom civilizacijom nastupio drugi talas (Tofler, 1983: 32).

predstavlja osnovno komunikaciono tkanje u našem životu, kada je reč o poslu, privatnim vezama, društvenom umrežavanju, informacijama, zabavi, javnim službama, politici i religiji“ (Castells, 2014: 90, 93).

Samo dve godine od osnivanja „World Wide Web-a“ došlo je i do pojave prvih novina na mreži. Autor Gocini ističe da je u proleće 1992. godine *Chicago Tribune* prvi objavio elektronsko izdanje dnevnika (online). Autor dalje navodi da prve onlajn novine, koje su se zadovoljavale time da budu prosta elektronska kopija štampanog izdanja, ubrzo su zamenjene mnogo samostalnijim sajtovima, sa člancima, izvorima, priložima, tempom ažuriranja vesti koji se razlikuju od običnih novina i sve većem razvoju *interaktivnosti*. Zatim, za sedam godina na Mreži je već bilo 3600 listova (Gocini, 2001: 413–414).

U istoj deceniji, ubrzo nakon osnivanja „WWW“ servera došlo je i do otkrića prve društvene mreže 1997. godine. Prema Bojdu i Elisonu, prva društvena mreža je bila Siks Digris (SixDegrees), pokrenuta 1997. godine. (Boyd, Ellison prema Grgić, Mučnjak, 2015: 233). Međutim, autori Jacinta Grbavac i Vitomir Grbavac navode da je Siks Digris mreža prestala sa radom 2000. godine. Prema njenom utemeljivaču, mreža je prestala sa radom jer je bila ispred svog vremena i nije naišla na interes javnosti, zbog činjenice da u tom periodu još nije bilo dovoljno onlajn korisnika (Grbavac, Grbavac, 2014: 211). Ipak, upravo u tom periodu je počeo da raste broj onlajn korisnika na globalnom nivou. Internet mreža i personalni računari su postali sve dostupniji građanima. Masovnu proizvodnju računara, pratilo je i sniženje cene računara na tržištu, te je veliki broj domaćinstava već na početku XXI veka imalo personalne računare u svojim domovima. Osnivanjem društvene mreže Maj Spejs (My Space) 2003. godine i Fejsbuk (Facebook) 2004. godine, društvene mreže ubrzo postaju najpopularniji alati na Internetu širom sveta. Broj korisnika, naročito na društvenoj mreži Fejsbuk, rastao je velikom brzinom, a prema podatku koji je osnivač mreže Mark Zakerberg (Mark Zuckerberg) objavio juna 2017. godine, Fejsbukova zajednica je brojala dve milijarde članova (Vajdijanatan, 2018: 15). Do danas je Fejbuk održao veliku popularnost u svetu, a pored Fejsbuka, naročito popularne društvene mreže danas su i Tviter (Twitter - osnivan 2006. godine), Instagram (osnivan 2010. godine), Pinterest (osnivan 2010. godine), Linkdin (osnivan 2002. godine) i TikTok (osnivan 2016. godine).

„Eru trećeg talasa *informatičke civilizacije* karakteriše umreženo i fluidno društvo u kojoj su znanje, informacija i mreže odlučujući faktori razvoja. Identiteti postaju otvoreni, pluralni, transnacionalni, transkulturni, globalni“ (Mitrović, 2011: 182, 183). Sa razvojem društvenih mreža informatička civilizacija i era trećeg talasa dobija punu snagu. Društvene mreže su omogućile slobodan protok informacija i prostor za ravnopravno učestvovanje svih građana. Posredstvom društvenih mreža je omogućena vidljivost stavova pripadnika različitih nacija i kultura, odnosno omogućena je polemika o globalnim problemima, kao i integracija istomišljenika u cilju ostvarivanja zajedničkih interesa i potisnutih prava od strane državnih moćnika.

DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA O DEMOKRATSKOM POTENCIJALU DRUŠTVENIH MREŽA

Društvene mreže otvaraju prostor mladima za participaciju u društvena i politička zbivanja. Građani mogu biti društveno angažovani kroz komentarisanje, objavljivanje stavova na svojim profilima, kreiranje raznih grupa/stranica iz sfere interesovanja ili u cilju rešavanja određenog društvenog problema. Društvene mreže su se pokazale veoma efikasnim i kada je pitanju osnivanje društvenih pokreta u cilju širenja društvene svesti i rešavanja značajnih problema. „Novija istraživanja interneta i internet-skih društvenih mreža pokazuju kako ove tehnologije i mediji omogućuju veći nivo participativnih praksi i aktivnosti korisnih za zajednicu (Boyd, 2010; Ellison i sur., 2011; Hampton i Wellman, 2002; Pasek i sur., 2006; Quintelier i Vissers, 2008; Rainie i Smith, 2012; Shah, Cho, Eveland i Kwak, 2005)“ (Krolo i Puzek, 2014: 387). U okviru Internet sfere omogućena je participacija građana u važne društvene tokove i probleme, čime je naročito popularizovan koncept građanskog novinarstva. Autori navode da „dosadašnja istraživanja, koja gledaju razne razine i oblike socijalnosti putem internetskih društvenih mreža, zaključuju kako dolazi do povećane komunikacije i interakcije, odnosno da se razina socijalnosti prema raznim parametrima povećava, nikako smanjuje (Boyd, 2007; Boyd i Ellison, 2007; Ishii, 2006; Valenzuela, Park i Kee Kerk, 2008; Vissers i sur., 2012)“ (Krolo i Puzek, 2014: 386).

Postavlja se pitanje i koja starosna grupa u najvećoj meri koristi društvene mreže u svrhu organizovanja umreženih društvenih pokreta i rešavanja problema. Polazeći od pojma „digitalni domorodci“¹¹ koji određuje autor Mark Prenski, jasno je da je dominantna upotreba društvenih mreža među mlađim generacijama. Ovu tvrdnju potvrđuje i Manuel Kastels u knjizi „Mreže revolta i nade – društveni pokreti u doba Interneta“, ističući da se komunikacijski potencijal društvenih mreža disproporcionalno nalazi u rukama mlađih grupa stanovništva (uglavnom 16-34 godine), onih koji poseduju tehničke veštine u digitalnoj komunikaciji i koji su skloniji pobuni protiv onoga što vide kao nepodnošljiv društveni poredak. Kastels zaključuje i da je prisustvo na društvenim mrežama način života najvećeg dela mlade populacije na planeti, i koristi se za raznorazne svrhe i u najrazličitijem opsegu ljudskih aktivnosti – i zato, kada protestuju, oni to čine na društvenim mrežama, koje i inače nastanjuju (Castells, 2018: 192–193).

U nastavku izdvajamo još jedno od istraživanja koje ukazuje na široku upotrebu Interneta i konkretno društvene mreže Fejsbuk među mladima. Grupa autora, koja je sproveda istraživanje među mladim studentima novosadskih fakulteta na temu korišćenja interneta i Fejsbuka, zaključila je na osnovu dobijenih rezultata da je Internet postao sastavni deo medijske svakodnevice mladih. „Mladi odrastaju uz internet i svakodnevno su na mreži. Pogled na sadržaj korišćenja interneta (sadržaje koji se koriste na

¹¹ Mark Prenski pod digitalnim domorodcima podrazumeva generacije rođene u već stvorenom digitalnom okruženju koje oni doživljavaju prirodno, za razliku od digitalnih imigranata pod kojim Prenski podrazumeva starije generacije koje se prilagođavaju novom digitalnom okruženju (Šmakić, 2016: 1335).

Internetu) pokazuje da više od polovine ispitanika (55%) koristi internet za komunikaciju (Šćepanović i sar., 2011: 137).

Autor Stojadinović navodi da raste broj empirijskih istraživanja o odnosu Interneta i demokratije ili o uticaju Interneta na demokratiju. Autor ističe da novija istraživanja uglavnom pokazuju statistički značajnu korelaciju između stavova o upotrebi Interneta i demokratskih stavova. Takođe, istraživanje koje su sproveli Espinar Ruiz i Gonzales-Rio među španskom omladinom potvrdilo je statistički značajnu korelaciju između većeg korišćenja Interneta i političke participacije, kako na mreži tako i van nje (Stojadinović, 2017: 501).

MOĆ UMREŽENIH DRUŠTVENIH POKRETA

Internet i društvene mreže otvorile su značajne mogućnosti građanima u cilju debatovanja i borbe za ostvarivanje prava. Posredstvom umreženih društvenih pokreta građani zauzimaju ulogu kontrolora institucija i vlasti. U tom smislu jača i demokratska uloga, a pitanje uspeha umreženih društvenih pokreta zavisi od spremnosti na snažno angažovanje svakog od članova organizacije. Kastels navodi da umreženi društveni pokreti predstavljaju nove oblike demokratskih pokreta, pokrete koji rekonstruišu javnu sferu u prostoru autonomije sagrađene oko interakcije između lokalnih mesta i internet mreža, pokrete koji eksperimentišu s kolektivnim donošenjem odluka i rekonstruisanjem poverenja kao osnovu za saradnju između ljudi (Castells, 2018: 265). Dakle, za uspeh umreženog društvenog pokreta neophodna je sklonost ka kolektivnom radu, kao i poverenje između članova.

Osnovna svrha osnivanja umreženih društvenih pokreta je borba za demokratskost i jednakost svih građana. Motiv društvenih pokreta nije određen kapitalnim interesom, odnosno profitom – „Oni akcenat stavljaju na protivrečnost između građanske demokratije i grada ponuđenog na prodaju onome ko da najviše“ (Castells, 2018: 255–256). Jedna od veoma značajnih karakteristika umreženih društvenih pokreta je odvojenost od državnih institucija i njihove kontrole. Građani svojevolumno formiraju društvene pokrete, odvojeno od državnog sistema i nametanja volje moćnika. Kastels ističe da svoju ulogu protivteža moći društveni pokreti obavljaju najpre tako što se formiraju procesom autonomne komunikacije, mimo kontrole od strane onih koji drže institucionalnu moć. S obzirom na to da su masovni mediji uglavnom pod kontrolom vlade i medijskih korporacija, komunikacijska autonomija se u mrežnom društvu prvenstveno gradi na internet mrežama i platformama bežične komunikacije. Kastels ističe i da digitalne društvene mreže omogućavaju potpuno neometano donošenja odluke i koordinisanje akcije (Castells, 2018: 27).

U savremenom globalno umreženom društvu mreže su postale dominantan instrument za sprovođenje moći. Prednost umreženih društvenih pokreta, u odnosu na društvene pokrete pre razvoja Interneta, je u mo-

gućnosti globalne saradnje i umrežavanja više društvenih pokreta. Na taj način, umreženi društveni pokreti ne jaćaju samo brojćano, već i strateški u svrhu realizacije akcija koje promovišu zajednićke teŹnje na globalnom nivou. „*Oni su umreŹeni u mnogobrojne oblike*. Korišćenje interneta i mobilnih komunikacionih mreŹa predstavlja suštinsko obeleŹje, ali umreŹena forma je multimodalna. (...) MreŹe se uspostavljaju unutar pokreta, s drugim pokretima širom sveta, s internet blogosferom, s medijima i s društvom u celini (Castells, 2018: 213).

Svrha umreŹenih društvenih pokreta je da nadjaća institucionalne mreŹe oslobađajući se njihovog uticaja i cilja da manjina upravlja na način kojim sprovodi sopstvene interese. Kastels navodi da ako se moć sprovodi programiranjem mreŹa i prespajanjem s mreŹe na mreŹu, onda se protivteŹa moći, kao namerni pokušaj promene odnosa moći, izvodi reprogramiranjem mreŹa oko drugaćijih interesa i vrednosti, odnosno ometanjem dominantnih skretnićara i preusmeravanjem na mreŹe otpora i društvenih promena (Castells, 2018: 27).

Upravo su društvene mreŹe otvorile prostor za realizaciju građanskih akcija, koje se pokreću u svrhu realizovanja interesa većine - građana. Potencijal društvenih mreŹa se ogleda u mogućnosti umrežavanja ljudi bez prostorno-vremenskih ogranićenja, posredstvom otvorenih ili zatvorenih grupa. Mnogi društveni pokreti su posredstvom organizacije na društvenim mreŹama omeli rad druŹavnih institucija, zasnovan na sprovođenju politike koja ne zastupa javni interes. U prilog prethodne tvrdnje i moći društvenih mreŹa izdvajamo zapaŹanja autora Sakovića i Terzića. Autori navode kako je zahvaljujući velikoj propusnoj moći informacija na internetu, upotreba društvenih mreŹa dotakla sve bezbednosne aspekte jedne zemlje i opasno ugrozila: diplomatske aktivnosti; obaveštajne i kontraobaveštajne mere; razmenu informacija i saradnju u oblasti bezbednosti i odbrane na regionalnom i međunarodnom nivou; psihološko-propagandne i izviđaćke aktivnosti; određena dejstva u sajber prostoru i zaštitu od dejstava u sajber prostoru; zaštitu infomacija od strategijskog znaćaja; informisanje i strateške komunikacije; zaštitu ekonomskih i energetskih kapaciteta; jaćanje nacionalnih i zajednićkih vrednosti (razvoj osnovnih ćelija društva kroz obrazovanje, kulturno uzdizanje i promovisanje zajednićkih vrednosti); zaštitu kritiće infrastrukture; civilno-vojnu saradnju na lokalnom, regionalnom i nacionalnom nivou; konvencionalna borbena dejstva (od pešadijskih do protivteroristićkih dejstava); specijalna dejstva i druge akcije (Saković i Terzić, 2018: 328).

ZNAĆAJ INTERNETA I UMREŹENIH DRUŠTVENIH POKRETA

U ovom delu rada ćemo teorijske tvrdnje dokazati na primerima. U nastavku će biti izdvojeni znaćajni primeri umreŹenih društvenih pokreta i organizacija u okviru kojih su građani sprovodili aktivnosti posredstvom Interneta i društvenih mreŹa.

Poćetak uspona umreŹenih društvenih pokreta desio se je samo nakon par godina od osnivanja najpoznatijih društvenih mreŹa. Kastels iz-

dvaja poglavlje u knjizi „Uvertira za revoluciju: *Gde je sve počelo*“ u kome piše o počecima umreženih društvenih pokreta. Kao primer početaka autor navodi događaje u Tunisu i na Islandu, i naglašava da su političke pobune u obe zemlje, u periodu između 2009. i 2011. godine, transformisale institucije vlasti (Castells, 2018: 36).

Tunis: borba za dostojanstvom

Jedan od značajnih primera u kome su društvene mreže odigrale veliku ulogu u borbi za dostojanstvom i ljudska prava, dogodio se je u Tunisu. Kastels navodi da je sve počelo u malom siromašnom gradu Sidi Buzidu u centralnom delu Tunisa, gde će slučaj dvadesetšestogodišnjeg uličnog prodavca voća Muhameda Buazija ostati istorijski zapamćen. Naime, njegovo samospaljivanje ispred zgrade vlade 17. decembra 2010. godine, Kastels opisuje kao očajnički protestni vapaj protiv poniženja koje je osetio nakon što mu je lokalna policija ponovo oduzela voće i povrće sa štanda kada je odbio da plati mito. Zatim, nakon nekoliko sati nakon Muhamedovog samospaljivanja, stotine mladih koji su pretrpeli slična iskustva od strane vlasti organizovali su protest ispred iste zgrade. Muhamedov rođak Ali je snimio protest i video distribuirao preko interneta. Za nekoliko dana, demonstracije su počele širom zemlje, kao i u prestonici Tunisa, uprkos žestokoj represiji policije, koja je ubila najmanje 147 osoba i povredila na stotine (Castells, 2018: 37-38). Osnovno sredstvo za pozivanje na protestnu akciju bile su društvene mreže, dok su ključne aktivnosti u cilju omasovljenja protesta vodili uglavnom obrazovani mladi ljudi. Kastels navodi da je širenje video-snimaka protesta i policijskog nasilja preko interneta¹² pratilo pozivanje na akciju na ulicama gradova širom zemlje počev od provincijskih gradova pa do same prestonice Tunisa: „Spona između besplatne komunikacije na Fejsbuku, Jutjubu i Tviteru i osvajanja gradskog prostora stvorila je hibridni javni prostor slobode, koji je postao glavna karakteristika tuniske pobune i nagovestila pokrete koji će nastati u drugim zemljama“ (Castells, 2018: 38).

Primer Muhameda Buazija ostaće istorijski zabeležen kao simbol pobune protiv nepravde i diktatorskih režima. Muhamed je bio i pokretač omladine, kao i starijih stanovnika Tunisa, da zajedničkim snagama iskažu bunt i nezadovoljstvo režimom. U tome su im značajno pomogle društvene mreže koje su učinile da protesti budu omasovljeni i vidljivi širom Tunisa. Kastels zaključuje da na primeru Tunisa nalazimo značajnu konvergenciju tri različita elementa: postojanje aktivne grupe nezaposlenih diplomaca koji su predvodili pobunu, zaobilazeći bilo kakvo formalno, tradicionalno vođstvo; prisustvo snažne kulture sajberaktivizma; relativno visoka stopa raširenosti upotrebe interneta, uključujući priključke, škole i internet kafee (Castells, 2018: 43).

¹² „Al Džazira je čak napravila komunikacijski program kojim su mobilni telefoni mogli da se direktno povežu na Al Džazirin satelit, bez potrebe za nekom sofisticiranom opremom. Tviter je takođe odigrao bitnu ulogu u raspravljanju o događajima i koordinisanju delovanja. Demonstranti su na Tviteru koristili haštag #sidibouid kako bi raspravljali i komunicirali, čime je kreiran indeks za tunisku revoluciju“ (Castells, 2018: 42).

Na primeru Islanda je takođe pokazano kako su Internet, i konkretno društvena mreža Fejsbuk, bili dominantni alati za omasovljenje protesta koji su ishodovali velikim društvenim promenama u korist građana i zajednice. Pokretač protesta na Islandu bio je gitarista Hordur Torfason kome se je kasnije, nakon objavljivanja video snimka na Internetu, priključio veliki broj ljudi. Kastels navodi da je gitarista 11. oktobra 2008. godine sa gitarom u ruci ispred zgrade Altinga (Islandskog parlamenta), u Rejkjaviku svoj bes prema „banksterima“ i njihovim servilnim političarima pretočio u pesmu. Neko je snimio scenu i video postavio na Internet, a u roku od nekoliko dana hiljade ljudi je protestovalo na istorijskom trgu Asturvotur. Uloga Interneta i mreža je bila od presudnog značaja, delom zato što 94 odsto Islandana ima Internet, a njih dve trećine su korisnici Fejsbuka (Castells, 2018: 47).

Kao i na prethodnom primeru (protesti u Tunisu) motiv protesta je bio nezadovoljstvo vladajućom politikom, odnosno stavljanje ličnih interesa političara ispred interesa naroda. Međutim, dok je na protestima u Tunisu osnovni cilj bio borba za demokratiju i osnovna ljudska prava, osnovni motiv protesta na Islandu bio je nezadovoljstvo vođenja ekonomije od strane političara:

„Među uzrocima ovog neobičnog pokreta javnog mnjenja bile su mere štednje koje je odgovorno sprovela socijaldemokratska vlada kako bi obnovila privredu; zatim, proevropski stav vladajuće koalicije, za razliku od nacionalističkih, ksenofobičnih stavova tradicionalnih islandskih partija; te nezadovoljstvo većine stanovnika zbog lične duboke zaduženosti usled hipotekarne krize i neefikasnosti vlade u rešavanju dužničke krize“ (Castells, 2018: 54-55).

Kroz oba primera se može videti da je Internet pozitivno uticao na mobilizaciju građana u cilju sprovođenja aktivnosti u interesu građana. „U oba slučaja, mobilni telefoni i društvene mreže na internetu odigrali su veliku ulogu u širenju slika i poruka koje su mobilisale ljude (...) U Tunisu je ustanovljena demokratija. Na Islandu je ustanovljen novi ustavni poredak, koji je pomerio granice predstavničke demokratije, a novi paket ekonomskih sistemskih rešenja sproveden je u praksi“ (Castells, 2018: 56).

11. septembar – teroristički napad

U terorističkom napadu 11. septembra 2001. godine građani su imali važnu ulogu, najpre u izveštavanju o samom događaju. Autorka Krstić navodi da su mnogi građani, 11. septembra 2001. godine, bili svedoci terorističkih napada na Njujork, a njihove priče, slike i video-snimci postali su veoma važan deo izveštavanja o događajima iz tog perioda (Krstić, 2011: 101). S obzirom na to da je period na početku XXI veka označio uspon kompjuterske tehnologije, mobilnog telefona i Interneta, naročito u SAD-u, građani¹³ su aktivno prikupljali materijal, pravili fotografije i video

¹³ „Nacionalni muzej sećanja na 11. septembar pokrenuo je veb sajt *Make History* na kojem se nalazi kolekcija prisećanja, fotografija i audio i video zapisa koje su napravili građani i

snimke. Mnogi građani su materijal delili sa profesionalnim medijima koji je bio i distribuiran od strane medija. Na taj način, teroristički napad 11. septembra je značajno uticao i na popularizovanje koncepta građanskog novinarstva. Takođe, mnogi građani su direktno zauzeli ulogu izveštača, pišući blogove.

Iako je u radu fokus na prednosti Interneta i društvenih mreža, razmatrajući o terorističkom napadu 11. septembra, neophodno je istaći i posledice upotrebe multimedijalnih formata od strane masovnih medija, koje se ne mogu odrediti kao pozitivne. Jazić navodi, prema Šćepanoviću, da su mediji u SAD-u kombinovanjem slike, zvuka i naracije uticali na stvaranje podele između „nas“ i „njih“, odnosno dobra i zla. Rat protiv terora je predstavljen kao rat za demokratiju i slobodu. Autor dalje navodi da, kao i u slučaju potrošačkog društva i konzumerizma, običnom građaninu je rat predstavljen na estetski dopadljiv i spektakularan način. Napad na SAD je predstavljen kao moralna nepravda, što je podstaklo običnog građanina na osećanje da je osveta legitiman i pravedan cilj. Sa druge strane, autor ističe da su se i teroristi služili prikazivanjem sebe, kroz masovne medije, kao zaštitnici tradicionalnih vrednosti od nastraja kulture Zapada, prikazivajući sebe kao skromne, odnosno predstavnike „dobra“ bez obzira na razaranja koja su izazvali (Jazić prema Šćepanović, 2012: 534–535).

Egipatska revolucija – 25. januar

Egipatska revolucija je takođe velikim delom organizovana posredstvom društvene mreže Fejsbuk. Povelj su je mladi ljudi, na osnovu nezadovoljstva vladajućim režimom i brojnih kriza izazvane politikom koja nije zastupala interese građana. Fejsbuk je bio osnovni alat posredstvom kojeg su se okupili i organizovali ljudi za pokretanje revolucije. „Rođen je *Omladinski pokret 6. April (6 April Youth Movement)*, koji je napravio Fejsbuk grupu sa 70.000 pratilaca“ (...) Autor navodi da je revolucija 25. januara potekla iz duboke represije, nepravde, siromaštva, nezaposlenosti, seksizma, ismevanja demokratije i policijske brutalnosti. Prethodili su joj politički protesti (posle nameštenih izbora 2005. i 2010. godine), borba za prava žena i za prava radnika (Castells, 2018: 61).

Osnivana grupa na Fejsbuku je imala funkciju da prikupi ljude i organizuje mesto i vreme protesta, nakon čega su se ljudi okupljali u *offline* sferi i izražavali nezadovoljstvo. Energija mladih ljudi okupljenih posredstvom virtuelne zajednice Fejsbuka, ispoljena je na trgu Tahrir u Kairu 25. januara. Kastels navodi da je omladina protestovala zajedno sa mnogim drugim grupama koje su se, takođe, pojavile na Internetu. Najistaknutija među ovim inicijativama jeste mreža stvorena oko Fejsbuk grupe „Svi smo mi Kalid Sed“. Grupa je bila organizovana u znak sećanja na mladog aktivistu koga je policija na smrt pretukla u sajberkafeu „Aleksandrija“ 2010. godine, nakon što je distribuirao video koji je razotkrio korupciju policajaca. Osnivač grupe je bio Vael Gonem (Vael Ghonim), mladi izvršni

profesionalni fotografi. Fotografije su poredane na vremenskoj osi, a uz svaku fotografiju stoji i sadašnji izgled lokacije snimljen uz pomoć *Google Street View*“ (Bogdanović, 2013: 73).

direktor kompanije „Google“, kojoj se je pridružilo na desetine hiljada ljudi u Egiptu i širom sveta. Kastels navodi i da se procenjuje da je u periodima protesta demonstriralo više od dva miliona ljudi na Trgu Tahrir (Castells, 2018: 61-63). Iz ovog primera se može videti da je moć Fejsbuka i drugih društvenih mreža u mogućnosti globalnog okupljanja i umrežavanja članova – istomišljenika. Na taj način društveni pokreti koji se pokreću oko tema značajnih na globalnom nivou, mogu dobiti podršku bez obzira na prostornu, nacionalnu, kulturnu ili religijsku pripadnost. Takve grupe mogu poslužiti i kao upozorenje pripadnicima drugih zemalja da se slični primeri mogu dogoditi i u njihovoj zajednici. „Kastels naglašava da ljudi prevazilaze strah zajedništvom, ali da je preduslov okupljanja snažna motivacija, odnosno dobra priprema za okupljanje u urbanom prostoru“ (Bajić, 2018: 147).

Društvene mreže su doprinele revolucionarnim promenama osnivanjem umreženih društvenih pokreta. Na primerima je pokazan potencijal sajber prostora u okviru kog su organizovani mnogi protesti koji su ishodovali rezultatima u korist građana i pravde. Kastels zaključuje da su Internet mreže, mobilne mreže, već postojeće društvene mreže i ulični protesti doprineli u velikoj meri multimodalnoj mreži koja je dovela do egipatske revolucije. Prema oceni Alaguja (Allagui) i Kublera (Kuebler): „Ako smo o političkom liderstvu i građenju koalicija učili iz Ruske revolucije, o narodnoj inicijativi iz Francuske revolucije, onda su nam arapske revolucije u Tunisu i Egiptu pokazale moć mreža (Allagui i Kubler, prema Castells, 2018: 63).

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Informatička civilizacija otvorila je put demokratiji i nastanku sajber prostora u okviru kog se umrežavaju i organizuju ljudi u cilju ostvarivanja raznih prava. Revolucionarnim otkrićem Interneta i razvojem društvenih mreža promenjena je uloga građana i medijske publike – umesto pasivne, publika postaje aktivna u širenju informacija i kreiranju značenja. Jedna od značajnijih prednosti onlajn sfere i društvenih mreža je omogućena interakcija između pripadnika različitih društava na globalnom nivou. Društvene mreže su otvorile prostor za participaciju, kako digitalnih domorodaca tako i digitalnih imigranata, u tokove značajnih političkih zbivanja. Mada su mnoga istraživanja pokazala da je sajberaktivizam rasprostranjen među omladinom u najvećoj meri.

Posredstvom Interneta i društvenih mreža, građani postaju kontrolori zvaničnih državnih institucija. Uočavanje nepravilnosti u radu institucija praćeno je i izveštavanjem građana posredstvom Interneta. Na taj način građani pozitivno utiču na širenje društvene svesti o značajnim pitanjima i problemima. Međutim, kada izveštavanje nije dovoljno, odnosno kada se ne može postići željeni efekat ili rešenje problema, građani se integrišu u onlajn grupe i organizuju na protest. Na taj način nastaju i umreženi društveni pokreti u cilju zaštite javnog interesa. Na primerima umreženih društvenih pokreta koji su predstavljeni u ovom radu, pokazana je njihova izuzetna efikasnost u radu. Umreženi društveni pokreti su nastajali najpre

deljenjem materijala na Internetu koji jasno ukazuju na društveni problem. Video snimci i fotografije su poslužili kao pokretači na akciju u okviru sajber prostora, nakon čega su se građani okupljali i organizovali na proteste na Trgovima i ulicama gradova.

Pokretač borbe za dostojanstvom u Tunisu bio je prodavac voća Muhamed Buazi, koji je izvršio samospaljivanje ispred zgrade vlade 2010. godine. Nakon toga, deljenjem na Internetu video snimka sa protesta izazvalo je reakciju Internet korisnika širom zemlje. Okupljanje i organizacija protesta posredstvom društvenih mreža, učinilo je da protesti budu omasovljeni na ulicama širom zemlje. Na identičan način započeta je i Islandska revolucija, kada je snimak gitariste Hordura Torfasona objavljen na Internetu, nakon čega se je hiljade ljudi priključilo protestu. Motiv protesta je bio, kao i u Tunisu, nezadovoljstvo vladajućom politikom. Kroz oba primera se može videti da je Internet pozitivno uticao na organizaciju protesta, na osnovu kojih je u Tunisu ustanovljena demokratija, dok je na Islandu ustanovljen novi ustavni poredak koji je pomerio granice predstavničke demokratije.

Na primeru terorističkog napada 11. septembra 2001. godine, najpre je vidljiva velika angažovanost građana prilikom izveštavanja o napadu. Građani su čak snabdevali profesionalne medije video materijalima i fotografijama. Međutim, uočene su i negativne posledice upotrebe multimedijalnih formata, odnosno masovni mediji su, kombinovanjem slike, zvuka i naracije uticali na predstavljanje rata protiv terora kao rata za slobodu i demokratiju. Građani su bili navedeni na razmišljanje da je rat legitiman i pravilan izbor. Sa druge strane su i teroristi koristili masovne medije kako bi opravdali napad, ističući da je napad bio odbrana od nastraja kulture Zapada. *Omladinski pokret 6. April* započeo je Egipatsku revoluciju okupljanjem 70.000 ljudi na Fejsbuk grupi. Osnivana grupa je imala funkciju da, u saradnji sa drugim Fejsbuk grupama, prikupi što veći broj demonstranata. Učinak je bio i veći od očekivanog, okupljanjem više od dva miliona ljudi na Trgu Tahrir u periodima protesta.

Internet sfera i društvene mreže su se pokazale veoma efikasnim za ostvarivanje zajedništva, odnosno pokretanja, okupljanja i organizovanja raznih društvenih pokreta koje zastupaju interese građana. S obzirom na to da režim ne može ograničiti umrežavanje ljudi posredstvom zatvorenih ili otvorenih grupa, pokazano je da su društvene mreže veoma pogodno sredstvo u cilju građanskog angažovanja u vezi sa ostvarivanjem značajnih prava - koja su prethodno potisnuta diktatorskim režimom. Na primerima je pokazano da su mnogi umreženi društveni pokreti rešili značajne društvene probleme. Od velike je važnosti kolektivna svest naroda o potencijalu Interneta i društvenih mreža u svrhu organizovanja umreženih pokreta, kako bi i u buduće novi umreženi društveni pokreti rešavali značajne probleme u zajednici.

LITERATURA

- Bajić, P. Đ. „Društveni pokreti u digitalnoj eri“. *CM: Communication and Media* 13, 44 (2018): 145–152.
- Bjelica, M. i Z. Jevtović. *Istorija novinarstva*. Beograd: Megatrend univerzitet primenjenih nauka, 2006.
- Bogdanović, J. „Građansko novinarstvo u Srbiji“. *CM Komunikacija i mediji* 8, 28 (2013): 67–88.
- Castells, M. *Moć komunikacije*. Beograd: Clio, 2014.
- Castells, M. *Mreže revolta i nade – društveni pokreti u doba interneta*. Beograd: Službeni glasnik, 2018.
- Castells, M. *The Network Society. A cross-cultural Perspective*. Edward Elgar, 2004.
- Đorđević, J. *Studije kulture: zbornik*. Beograd: Službeni glasnik, 2008.
- Gocini, Đ. *Istorija novinarstva*. Beograd: Clio, 2001.
- Grbavac, J. i V. Grbavac. „Pojava društvenih mreža kao globalnog komunikacijskog fenomena“. *Media, culture and public relations* 5, 2 (2014): 206–219.
- Grgić, H. i D. Mučnjak. „Fenomen društvenih mreža i njegova primjena u knjižnicama“. *Croatian Journal of Education* 17 (2015): 217–241.
- Jazić, A. „Medijski spektakl i destrukcija–estetika destrukcije i spektakularizacija stvarnosti: 11. septembar kao medijski fenomen“. *Međunarodni problemi* 64, 4 (2012): 532–535.
- Krolo, K. i I. Puzek. „Upotreba internetskih društvenih mreža i participacijske dimenzije društvenoga kapitala mladih na primjeru Facebooka“. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja* 23, 3 (2014): 383–405.
- Krstić, A. R. „Građansko novinarstvo – šanse i izazovi za novinarsku profesiju“. *CM Komunikacija i mediji* 6, 20 (2011): 97–115.
- Mitrović, Lj. *Geokultura razvoja balkana i savremena sociologija*. Novi Sad: Prometej, 2011.
- Petrović, D. „Od društvenih mreža do umreženog društva: jedan osvrt na makro mrežni pristup u sociologiji“. *Sociologija* 49, 2 (2007): 161–182.
- Saković, R., Terzić, M. R. „Upotreba društvenih mreža u hibridnom ratovanju“. *Vojno delo* 70, 7 (2018): 318–334.
- Stojadinović, M. „Transnacionalni društveni pokreti u eri Interneta: slučaj 'Avaaz'“. *Sociologija* 59, 4 (2017): 497–517.
- Šćepanović, I., Kliček, T., Šćepanović, V., Andevski, M. „Mladi i upotreba interneta“. U *Digitalne medijske tehnologije i društveno-obrazovne promene*, 127–41. Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu, 2011.
- Štavljanin, D. *Balkanizacija Interneta i „smrt“ novinara*. Beograd: Čigoja, 2013.
- Tofler, A. *Treći talas*. Beograd: Prosveta, 1983.
- Vajdijanatan, S. *Antidruštvene mreže*. Beograd: Clio, 2018.

INTERNET AND SOCIAL NETWORKS: POWER OF NETWORKED SOCIAL MOVEMENTS

Summary

The information society requires new mechanisms for controlling government and injustice in order to be efficient. Social networks are powerful tools of the modern era, the use of which has contributed to the strengthening of civic awareness of the spread of influence through their platforms. Many examples in the world have shown how people gathered and organized protests through social networks in order to achieve basic civil rights. The Internet sphere has enabled the emergence of networked social movements that have proven to be very effective for achieving unity, respectively, starting, gathering and organizing various social movements for the purpose of solving significant problems and representing the interests of citizens. One of the main goals of this paper is to point out the democratic potential of the Internet and social networks. The paper first presents some of the previous researches related to the topic of the paper, then significant examples of networked social movements in the world are presented and analyzed.

Keywords: Internet, social networks, networked social movements, rebellion, democracy

ДРУШТВО ЗА БОРБУ ПРОТИВ ЛУКСУЗА 1921–1922. ГОДИНЕ – ПРИМЕР НЕЦИВИЛНОСТИ ЦИВИЛНОГ ДРУШТВА У ЛЕСКОВЦУ НАКОН ВЕЛИКОГ РАТА

Резиме

Након Првог светског рата у Лесковцу је основано удружење под називом „Друштво за борбу против луксуза“, званично са циљем подстицања штедње услед финансијске кризе у држави. Анализом смо обухватили шест текстова недељника „Лесковачки гласник“, који је излазио у Лесковцу у периоду од 1921. до 1941. године. У раду ћемо показати да је позадина ове акције била намера припадника владајуће елите да остане на својим позицијама, у страху од нарастајућег класног егалитаризма, о чему говори и чињеница да су оснивачи удружења биле жене које су припадале породицама лесковачких индустријалаца и банкара. Ово удружење је индикатор затворености, традиционализма и хијерархизованости социјалног окружења у коме је настало и које под маском борбе за прогрес брани интересе доминантне класе. Истовремено, женска улога и њено представљање као моралног стуба у кризним временима може бити ефикасно средство у одбрани моралног и културног идентитета, посебно ако се оглашавање врши путем, тренутно најдоступнијег медија, као што су новине.

Кључне речи: цивилно друштво, жена, Друштво за борбу против луксуза, Лесковац, затворено друштво, буржоазија

УВОД

Лесковац се налази на Моравско-вардарској депресији и представља привредно-географску целину. Након ослобођења од Османске власти крајем 19. века град се развијао по западноевропском принципу и до почетка Првог светског рата је, од оријенталне вароши, прерастао у центар текстилне индустрије од националног значаја (Димитријевић, 1983). Лесковачка индустријска буржоазија међуратног доба је предњачила када је у питању осавремењавање сопственог пословања, али није била благонаклона према новим европским и америчким моралним вредностима које су се пласирале путем медија (*Лесковачки гласник*, бр. 1, од 20. 1. 1923, стр. 1). Конзервативни део полулације је окривљавао тек завршени рат за „опадање морала“, па су зато представнице индустријске буржоазије основале удружење под називом „Друштво за борбу против луксуза“ (*Лесковачки гласник*, бр. 2, од 5.

¹⁴ alexgrgov@gmail.com

11. 1921, стр. 1). Како су ове идеје циркулисале путем медија и на који начин је владајућа класа желела приволети омладину на враћање традицији, сведочи најпознатији недељник који је излазио у Лесковцу у међуратном периоду и чији је пун назив „Лесковачки гласник, лист за трговину, занате, пољопривреду, просвету и друштвени живот“. Лист је покренуо и финансирао Милан К. Илић, а од 1923. преузела га је као свој орган Лесковачка трговачка омладина. Недељник је од првог броја заступао интересе лесковачких богаташа, трговаца и индустријалаца, од којих је, заправо, и финансијски зависио (Димитријевић, 1983: 422–423). Поједини бројеви листа сачувани су и налазе се у Збирци Сергија Димитријевића у Народном музеју у Лесковцу, а за рад су послужила и електронска издања доступна на веб-страници Народне библиотеке Србије. Друштвени живот Лесковца између два светска рата приказао је Перица Хаџи-Јованчић у својој књизи „Европеизација српског Манчестера 1918–1941“, који се у једном одељку бавио темом удружења који у раду анализирамо, предочавајући која је сва средства користила елита из страха од егалитаризма класа. Александра Узелац даје савремену дефиницију цивилног друштва, а о историји овог појма и његовом мењању кроз време све до двадесетих година 20. века, које се временски поклапа са постојањем „Друштва за борбу против луксуза“, говори Вукашин Павловић у књизи „Цивилно друштво и демократија“, наводећи увек присутну економску позадину овог питања до Грамшијевог теоријског мишљења. Кин сматра да цивилно друштво услов за развој демократије, а Вујовић је указала на улогу медија у формирању идентитета и одржању устаљеног поретка једног друштва.

ЕВОЛУЦИЈА ПОЈМА ЦИВИЛНОГ ДРУШТВА ДО ДВАДЕСЕТИХ ГОДИНА ДВАДЕСЕТОГ ВЕКА

Узелац дефинише цивилно друштво као независно подручје слободног друштвеног живота, где ни држава ни тржиште немају утицај, подручје које стварамо сами за себе, заједничким деловањем у породицама, клубовима, цркви и заједници (Узелац, 2008). Појам „цивилно друштво“ потиче још од Аристотелове фразе „κοινωνία πολιτικῆ“ (κοινωνία πολιτική) која се односи на “политичку заједницу”, попут грчких полиса, а у Старом Риму означава републику. Појам се вратио у западни политички дискурс у средњем веку у контексту дефинисања корпоративних некретнина феудалца насупрот моћи монарха (Cohen and Arato, 1994). У старој европској традицији цивилно друштво и држава били су међусобно испреплетани појмови, све до 18. века, када долази до њиховог постепеног одвајања, а индивидуални грађанин као власник својине постаје полазна тачка за класично схватање цивилног друштва (Pavlović, 2006). Појам је враћен у употребу са развојем догађаја у Источној Европи, када

су дисиденти током касних деведесетих година 20. века појам користили како би означили сферу цивилних удружења која је била угрожена самоуправљајућим режимом источноевропског комунизма (Powell, 2007).

У односу на класичан концепт цивилног друштва 20. век доноси теоријске иновације: друштвени теоретичар Антонио Грамши као главно питање између државе и цивилног друштва поставља класну борбу (Fontes, 2014). Он наглашава значај културне димензије цивилног друштва, објашњавајући буржоаско класно друштво кроз два модела: хегемонију и доминацију. Први се остварује путем културних садржаја и асоцијативних форми цивилног друштва, а други путем бирократског апарата државе. Грамши ставља акценат на принцип хегемоније, којим се путем уверења, вредности, идентификације и друштвене конструкције реалности долази до пристанка на власт (Pavlović, 2006). Грамши се послужио Монтексјеовом доктрином о подели власти, називајући је последицом борбе цивилног и политичког друштва у датом историјском периоду. Разлог борбе је у неравнотежи класа, која је резултат чињенице да су извесне категорије интелектуалаца (у непосредној служби државе) још увек уско повезане са доминантном класом. Грамши показује да владајућа класа не влада простим средствима присиле већ мора да има одређену меру прихватљивости и у класама којим влада, а то углавном постиже на основу моралног и интелектуалног вођства у класном друштву (Gramsci, 1971). Без обзира на различитост дефиниција појма цивилног друштва кроз историју, суштина његовог концепта је да означава простор у коме појединац може слободно исказати своје потребе и остварити их у заједници са другима, у заједничкој борби за праведније и здравије друштво, уз увек присутну економску проблематику. Партиципација грађана у одлучивању и стварању другачије друштвене климе, упућује на вечну повезаност концепта цивилног друштва са концептом демократије.

НЕЦИВИЛНОСТ ЦИВИЛНОГ ДРУШТВА

Под цивилношћу се подразумева брига за интересе целог друштва и старање за заједничко добро. Цивилно друштво и демократија би требало да су у спрези, с обзиром на сличност концепција: демократија подразумева активну улогу грађана у цивилном друштву, које је способно да проверава државу и да брани аутономију демократских институција од превелике интервенције државе и политике. Међутим, унутар цивилног друштва, од његовог постанка па све до данас, постоје институције и активности које подривају цивилност. Међу непријатеље цивилног друштва Павловић убраја затворено

друштво, који је врло неповољан оквир за цивилност, јер би цивилно друштво требало да отвара и разара традиционално и затворено. Павловић, између осталог, међу непријатеље цивилног друштва убраја и етнонационализам, као и колективизам идеолошке и сваке друге врсте „које врши опресију над личностима грађана, настојећи да створи од друштва један тип органске заједнице, у којој мало места има за индивидуалне интересе, слободе и особености.“ (Pavlović, 2006: 108). Према Кину, основна вредност цивилног друштва је у томе што је оно услов демократије, јер „тамо где цивилно друштво не постоји не може бити ни грађана који имају могућност да изаберу свој идентитет, права и дужности унутар политичко-правног оквира.“ (Kin, 2003: 143). Рационалност ове идеје и њен утопијски карактер може се видети тек када се примени на друштво које је у поступку транзиције и које је, након векова стране власти, још увек ненавикнуто на политичку слободу.

МЕДИЈИ И ЈАВНО МЊЕЊЕ

Према Гоцинију, служење одређеним средством комуницирања може променити облике друштвеног живота и сазнања. У развоју медија значајно откриће представљају новине јер на малом и лако умноживом формату пружају мноштво различитих информација. Називају се масовним медијима, масовним комуникацијама или средствима масовног комуницирања зато што допиру до великог броја људи, стога ефикасно могу утицати на креирање јавног мњења (Gidens, 2001). Природа новина је преносива и отвара пут индивидуалном и слободном коришћењу информативног садржаја, подстичући појединца на деловање и укључивање у јавни живот (Gocini, 2001). Као посредници између моћних група, владајуће класе и јавности, медији имају велику моћ у обликовању јавног мњења, толико да њихово виђење стварности постаје општеприхваћено, а представљање различитих група и појединаца, формирање значења и размена ових идеја, може се рећи да је један од главних задатака медијске продукције (Milovanović i Vujović, 2014: 121).

Како доминантна класа задржава своје позиције путем оглашавања преко новина и на који начин су штампани медији посредници између владајуће класе и јавности видећемо на примеру новинских текстова који су излазили у недељнику „Лесковачки гласник“ 1921. и 1922. године, а који сведоче краткотрајном раду једног цивилног друштва, насталог у граду развијене индустријализације, са носталгичним погледом на оријенталну прошлост и недовољно спремног за новине западне и централне Европе.

АНАЛИЗА САДРЖАЈА

Јединица анализе су шест текстова недељника „Лесковачки гласник“ из 1921. и 1922. године, уз примену квалитативне анализе садржаја. У тексту под називом „Госпођама и госпођицама града

Лесковца“ чланице удружења се обраћају читатељкама са „Српкиње и сестре!“, предочавајући им да је земља у тешком финансијском стању, чији је узрок, како наводе: „НАШ ЛУКСУЗАН ЖИВОТ, оличен у луксузној ношњи, нарочито код женскога света“. (*Лесковачки гласник*, бр 2, од 5. 11. 1921, стр. 1). У истом броју упућују се похвале чланицама за један овакав поступак, надајући се да ће исти пример следити и други градови (*Лесковачки гласник*, бр. 2 од 5. 11. 1921, стр. 3). Позивање на патриотизам и женску улогу у одбрани националног и моралног интереса се може довести у везу са политичким приликама на Балкану тога доба, где се још увек воде народноослободилачки ратови. Кад год је питање нације осетљиво жена се идентификује са „мајком нације“ (Spender, 1925: 112), али она то не може бити уколико се отвори ка новинама које нуди друштво модерне Европе (Димић, 1996), неоптерећено освајачком прошлошћу под страном власти и бранилачким ратовима. Тако заштићена од јавности, остајући у кругу породице, она би задржала позицију супруге и мајке која је, иако недовољно просвећена, васпитавала нова поколења, преносећи у наслеђе народну традицију (Димић, 1996). Патријархат је на Балкану у међуратном периоду још увек имао превласт, како у руралним, тако у урбаним срединама. Иако је положај жена почетком тридесетих година прилично повољнији у односу на претходну деценију, формално изједначавање мушкарца и жене у балканским земљама јавило се тек после Другог светског рата, када је жена добила право гласа, чиме је омогућено њено учешће у политици (Bates, 1919). Према Тимотијевићу, још од ране ренесансе постоји пракса да се жена у јавној култури приказује као хероина верског патриотизма, због одлучног деловања у мисији спасавања сопственог народа. Била је то јавна врлина до тада приписивана углавном мушкарцима. Стога, представе на којима су жене, од тога доба, добијају не само маријанско, већ и политичко значење (Тимотијевић, 2014). Следећи европски пример, владајућа класа Лесковца међуратног доба видела је у жени обновицеља нације и моралног стуба друштва.

У тексту под називом „Сузбијање луксуза“ набраја се све оно што се сматра луксузним, па самим тим сувишним и непримереним: употреба мириса, луксузних хаљина, скупочених шешира, свилених чарапа, рукавица и амрела (*Лесковачки гласник*, бр. 3, од 12. 11. 1921, стр. 3). Наиме, период између два светска рата донео је униформисаност и изједначавање различитих друштвених слојева у начину одевања (Бјеладиновић, 1980: 109), а жене из најбогатијих лесковачких породица су, ипак, и даље носиле стару градску ношњу као статусни симбол. Њихово одевање би се пре могло назвати отменим, пристојним и достојанственим, а мање луксузним (Хаџи-Јованчић, 2010). Потреба доминантне класе да утиче на начин облачења има дубљи разлог од заштите економских интереса, како „Друштво за борбу против луксуза“ настоји да прикаже: наиме, одећа се сматра једним од начина одашиљања невербалних порука и може се посматрати као знак. Она на симболичан начин исказује посебност, традицију, повластице, наслеђе, касту, племе, народ, генерацију, религију, брачни

статус, друштвени положај, политичко опредељење, итд.“ (Radojković i Miletić, 2005: 49–50). Хаџи-Јованчић види лесковачку елиту међуратног доба као индикатора тадашњих теоретских поставки: модерно друштво у индустријској ери се већ међу социолозима, теоретичарима и филозофима називало „масовним друштвом“, са тенденцијом ка изједначавању класа. Повећањем куповне моћи радничке и средње класе (снижавањем цена услед масовне фабричке производње добара) подривао се традиционални статус аристократије. Ако узмемо у обзир чињеницу да су чланице привремене управе „Друштва за борбу против луксуза“ припадале породицама лесковачких индустријалаца и банкара, разумљив је њихов отпор према свему ономе што им може угрозити статус (Хаџи-Јованчић, 2010: 101–102).

Текст под насловом „Једно објашњење – Друштва за сузбијање луксуза – „ даје се појашњење против чега се заправо ово друштво бори: *'Наше друштво не води борбу против моде, но против луксуза, а то није једно те исто'*, затим у наставку: *'...мода је у тесној вези са естетичким осећањем, а луксуз је израз једне луде сујете и непаметне економије'* (Лесковачки гласник, бр. 6, од 10. 12. 1921, стр. 2)“. Према Грамшију, борба за хегемонију доминантне класе подразумева морално, културно, интелектуално, а тиме и политичко вођство над целим друштвом. Владајућа класа не постиже тај „мир“ присилом, већ прећутним компромисом, дозвољавајући „народној маси“ да испољава своје потребе и вредности на сопственом простору, све док не угрожава већ постојећи хијерархијски поредак. Борба за хегемонију доминантне класе подразумева морално, културно, интелектуално, а тиме и политичко вођство над целим друштвом (Gramsci, 1971). Као што можемо приметити, чланице Друштва у одбрани позиција своје доминантне класе, морал и културу користиле као оруђе.

У претходно поменутом тексту наводе се земље из којих се луксузни предмети увозе, а то су Будимпешта, Беч и Берлин (Лесковачки гласник, бр. 3 од 12. 11. 1921, стр. 3). Хаџи-Јованчић ову појаву објашњава чињеницом да се лесковачка елита тешко мирила са померањем центра нове државе на север, културом прилично различитом од етнографског модела становништва јужне Србије које је најдуже остало под Османском влашћу, па зато таква конзервативна средина није лако могла прихватити ни утицаје из западане и централне Европе (Хаџи-Јованчић, 2010: 96).

У наредном броју уредник листа исказује своје неодобравање нове моде, називајући модерне тенденције „изопаचाвањем“, „онакажавањем“ и „карикатуром“ (Лесковачки гласник, бр. 4 од 19. 11. 1921, стр. 1). Последњи текст о „Друштву за борбу против луксуза“ још оштрије осуђује луксуз, кога непотписани аутор назива „послератном болешћу“. Такође се бележи да је делатност чланица Друштва добила и законску основу, објавом Наредбе Краљевске владе *„о забрани оних предмета, који су царинском тарифом обележени као луксузна роба“* (Лесковачки гласник, бр. 12, од 26. 3. 1922, стр. 3). Након овог текста у Гласнику не налазимо више података о „Друштву за борбу против луксуза“, што значи да је његова активност кратко трајала, али

је свакако оставила трага, у идеолошком и културолошком смислу, док о његовом одјеку и значају говори податак о признању одредби Друштва на државном нивоу.

„Друштво за борбу против луксуза“ се показало као индикатор затворености и хијерархизованости друштва у коме је настало, и које под маском борбе за бољитак чува интересе моћне, владајуће класе. Централна улога жена у његовом раду у времену финансијске кризе и кризе националног идентитета, може бити ефикасно средство у одбрани моралног и културног идентитета, посебно ако се оглашавање врши путем, тренутно најдоступнијег медија, попут новина.

ЗАКЉУЧАК

Лесковац је у међуратном периоду имао развијену индустрију од националног значаја захваљујући капиталу који је поседовао и развијеној трговачкој и пословној свести становништва. Према је владајућа класа, индустријска буржоазија, била у току са савременим системом пословања, она ипак није могла брзо прихватити европске и америчке вредности који су се пласирали путем медија. Конзервативни део становништва, који је уједно и чинио доминантну класу, је све новине које су долазиле са Запада називао моралним опадањем и путем ка растакању породице. Зато је основано цивилно друштво под називом „Друштво за борбу против луксуза“, а на основу анализираних текстова можемо закључити да је пропагирало национализам, капитализам и патријархат. Подстичући моралну свест женског дела популације владајућа елита настојала је да очува капиталистички поредак, чији је темељ у патријархату и класној подељености – насупрот тенденцији ка изједначавању класа које је доносило модерно доба. Владајућа класа Лесковца међуратног доба видела је у жени обновицеља нације и моралног стуба друштва. Истовремено, затварајући се према новим тенденцијама које су долазиле из западне и централне Европе, наводно, због финансијске кризе, „Друштво за борбу против луксуза“ је исказало своје нецивилне елементе: етнонационализам, идеолошки колективизам и екстремни индивидуализам, делујући под маском борбе за бољитак и прогрес. Грамшијево теоријско мишљење о значају класне и културне димензије за опстанак хегемоније одређене друштвене групе показало се тачним у овом случају. Интелектуалци који су финансирани лист „Лесковачки гласник“ су били уско повезани са доминантном класом, што доказује да владајућа класа не влада једноставним средствима присиле већ опстанак на власти постиже на основу моралног и интелектуалног вођства у класном друштву.

Под цивилним друштвом се подразумева брига за интересе целог друштва и старање за заједничко добро. Цивилно друштво би требало да је услов за демократију, али колико је ова замисао рационална може се видети тек када се примени на друштво које је у поступку транзиције и које је, након векова стране власти, још увек ненавикнуто на политичку слободу. Оглашавање преко новина може бити јако делотворно, будући да су медији мост између владајуће класе и јавно-

сти и имају велику моћ у обликовању јавног мњења, толико да њихово виђење стварности постаје општеприхваћено.

Глобализација и комуникациона повезаност данашњег доба донеле су позитивне промене у многим аспектима живота људи, мада нису резултирале смањењем неједнакости међу људима. У данашњем свету развијених технологија, одлуке се доносе на међународном нивоу и често нису утемељене на демократским принципима, а институцијама које обликују међународну политику доминирају богате земље (Узелац, 2008). Из тог разлога је битно истражити сваки догађај из прошлости у коме владајуће класе под маском борбе за развој и бољитак, заправо штите своје интересе.

ИЗВОРИ

- Лесковачки гласник*, 1, 1921.
Лесковачки гласник, 2, 1921.
Лесковачки гласник, 3, 1921.
Лесковачки гласник, 4, 1921.
Лесковачки гласник, 6, 1921.
Лесковачки гласник, 12, 1922.
Лесковачки гласник, 1, 1923.

ЛИТЕРАТУРА

- Богдановић, Мила. *Анализа стања и проблеми животне средине на територији града Лесковца*. Ниш: Универзитет у Нишу – Природно-математички факултет, Департман за географију, 2019.
- Бјеладиновић, Јасна. "Улога фолклорних група у очувању народне ношње у савременим условима". *Етнолошке свеске*, II. Београд: Етнолошко друштво СР Србије, 1980.
- Бјелица, Михајло и Зоран Јевтовић. *Историја новинарства*. Београд: Мегатренд универзитет примењених наука, 2006.
- Bates, Jean Victor. *Our Allies and Enemies on the Near East*. London: Richard Clay and Sons, 1919.
- Gramsci, Antonio. *Selections from the Prison Notebooks*. London: Lawrence and Wishart, 1971.
- Gidens, Entoni. *Sociology*. Cambridge: Polity Press, 2001.
- Димитријевић, Сергије. *Историја Лесковца и околине (1918–1928)*. Лесковац: Народни музеј Лесковац, 1983.
- Димић, Љубодраг. *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, I. Београд: Стубови културе, 1996.
- Kin, Džon. *Civilno društvo*. Београд: Filip Višnjić, 2003.
- Milovanović, Ivana i Marija Vujović. „Vizuelna reprezentacija žene u ženskoj štampi“. *Digitalne medijske tehnologije i društveno-obrazovne*

- promene, 4. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2014.
- Peruško, Zrinjka, ur. Mediji, kultura i civilno društvo. Zagreb: Naklada „Jesenski i Turk“ i Hrvatsko sociološko društvo, 2008.
- Pavlović, Vukašin. *Civilno društvo i demokratija*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2006.
- Powell, Frederick. *The Politics of Civil Society*. Bristol: Policy Press, 2007.
- Radojković, Miroljub i Mirko Miletić. *Komuniciranje mediji i društvo*. Novi Sad: Stylos, 2005.
- Spender, Harold. *The Coudron of Europe*. London: H. F. and G. Witherby, 1925.
- Тимотијевић, Мирослав. „Јестира пред Ксерксом Теодора Димитријевића Крачуна“. *Зборник Народног музеја XXI – 2*, Историја уметности. Београд: Народни музеј, 2014.
- Хаџи-Јованчић, Перица. *Европеизација српског Манчестера 1918–1941*. Београд: Одељење за друштвену историју, 2010.
- Cohen, Jean and Andrew Arato. *Civil Society and Political Theory*. Massachusetts: The MIT Press, 1994.
- Fontes, Virginia. „Stato e società civile: Angeli, demoni o lotta di classe?“. *Uscire dal fosso e buttar via il rospo dal cuore, Con Gramsci nell'ALBA di Nuestra America*, A cura di Luciano Vasapollo e Isabel Monal, Roma: Quaderno della Rete dei Comunisti, 2014.

ANTI-LUXURY SOCIETY 1921–1922 – AN EXAMPLE OF THE UNCIVILITY OF CIVIL SOCIETY AFTER THE GREAT WAR

Summary

After the First World War, an association named "Anti-luxury society" was founded in Leskovac, officially with the aim of encouraging savings due to the financial crisis in the country. We analyzed six texts of the weekly newspaper "Leskovački glasnik", which was published in Leskovac from 1921 to 1941. In the paper we will show that the background of this action was the intention of members of the ruling elite to remain in their positions, in fear of growing class egalitarianism, which is evidenced by the fact that the founders of the association were women who belonged to the families of industrialists and bankers from Leskovac. This association is an indicator of the closedness, traditionalism and hierarchization of the social environment in which it was created and which, under the guise of fighting for progress, defends the interests of the dominant class. At the same time, women's role and its representation as a moral pillar in times of crisis can be an effective tool in the defense of moral and cultural identity, especially if advertising is done through the currently most available media, such as newspapers.

Key words: civil society, woman, Anti-luxury society, Leskovac, closed society, bourgeoisie.

ДА МИЉКОВАЦ НЕ КОПНИ (ИНИЦИЈАТИВЕ ИЗ МИЉКОВЦА)

Резиме

Руковођени бригом за развој и опстанак свога села, грађани села Миљковца су пре неколико година поднели две иницијативе Граду Ниш. Прва иницијатива је да се у Миљковцу формира образовно научни центар за младе, а друга, да се у селу подигне споменик и уреди ратни меморијал ратницима погинулим у борбама против окупатора и за ослобођење свога села и државе Србије. Уз обе иницијативе приложена су детаљна и аргументована образложења. До сада ниједна иницијатива није реализована, али ће подносиоци и даље од градских и републичких власти захтевати да оне буду прихваћене и реализоване.

Кључне речи: Миљковац, иницијативе, образовно научни центар, уређење ратног меморијала

УВОД

Изумирање, старење, и нестајање села, које је убрзано отпочело у другој половини 20. и првим деценијама 21. века, је глобални проблем на целом Балканском полуострву. Тај процес је највише узнапредовао у јужној и југоисточној Србији.

Проблем изумирања села је познат, и видљив и тежак проблем. Међутим, од патетичног депресивног ламентирања над њим нема користи. Иако је достигао драматичне размере, и стиче се утисак да је након више деценија пражњења територије проблем сада нерешив, он мора да се решава и да се тражи излаз из таквог стања. Једна пословица каже да кад изгледа да из неке ситуације нема излаза, има их бар четири.

Генерално, решење проблема је да се на националном нивоу дефинише ефикасна и одговарајућа политика просторног и руралног развоја чијим би се доследним спровођењем процес изумирања и нестајања села и депопулизације простора ублажио, успорио, а могуће и трајно зауставио. У центру такве политике треба да буде децентрализовани модел привредног развоја, индустријализације и урбанизације, и много већи обим инвестиција у комуналну и саобраћајну инфраструктуру сеоских подручја. Тако би на неки начин град био „доведен“ у село, па би већина младих одустала од масовног пресељења у град јер у граду постоје веће погодности које он пружа својим становницима, па би људи више остајали на селу. И неки који су отишли из села и имају старе куће и имовину остављену на селу, би се тада вратили у село.

У том смислу, решење је да држава Србија побољша опште услове живота на селу, и креира специфичну и ефикасну политику одрживог економског и демографског развоја села и руралних области, и да у ту политику буду уграђене и све друге секторске политике развоја. При томе, полазна идеја увек мора да буде да нема јаке државе без села. Подразумева се и да српско село у 21. веку не мора да буде онакво какво је било у минулим вековима, али остаје село.

Убеђени да је побољшање просветних и културних прилика живота на селу један од услова и претпоставки очувања села, житељи села Миљковца покренули су две иницијативе и затражили од локалне самоуправе – Града Ниша, помоћ да оне буду реализоване. Прва иницијатива је да се у селу Миљковцу формира „Образовно-научни центар за младе“, а друга је да се у селу уреди „Ратни меморијал ратницима из села учесницима некадашњих ратова за ослобођење свога села и државе Србије“. Иницијатори су свесни да те иницијативе саме нису довољне за одржање села, али полазе од начела да свако треба да уради оно што је у његовој могућности, па ће свима бити боље. До данас ни једна иницијатива није реализована, али се од њих неће одустати.

Миљковац се налази на рубу Алексиначке котлине, у долини Топоничке реке, и припада градској општини Црвени крст, Град Ниш. У селу сада има око 40 кућа-домаћинстава, са мање од сто становника који ту стално живе, и још двадесетак домаћинстава која имају старе куће у селу и нове куће у Нишу и живе и у селу и у граду. Године 1953. године у селу је било 648 становника и 126 домаћинстава.¹⁵ Од тада број становника стално опада. У селу има и десетак кућа „викендица“, у којима неко из града повремено борави. У протекле две године купљено је пет сеоских кућа од купаца из других места, а тражња за куповином сеоских кућа расте. Слично стање је и у околним селима.

ИНИЦИЈАТИВА ДА СЕ У СЕЛУ МИЉКОВЦУ ОСНУЈЕ ОБРАЗОВНО-НАУЧНИ ЦЕНТАР ЗА МЛАДЕ

Позивајући се на чл. 56 Устава Републике Србије да „свако има право да, сам или са другима, упућује петиције и друге предлоге државним органима, организацијама којима су поверена јавна овлашћења, и органима локалне самоуправе“, група некадашњих ученика основне школе „Лела Поповић“ из Миљковца,¹⁶ затражила је 2020. године од локалне самоуправе – Града Ниша, да Град Ниш поднесе Предлог Министарству за науку, просвету и технолошки развој РС, да

¹⁵ Град Ниш, Управа за привреду, одрживи развој и заштиту животне средине: Статистички годишњак Града Ниша, Ниш, 2019.

¹⁶ др Слободан Благојевић, професор универзитета у пензији, Славиша Марјановић, дипл. машински инжењер у пензији, др Вукомир Младеновић, професор универзитета у пензији, Синиша Динић, професор у пензији, др Братислав Благојевић, професор Високе школе струковних студија у пензији, др Александар Благојевић, Србија воз, Радослав Стефановић, професор у пензији, Душко Динић, машински техничар у пензији, живи у Немачкој, Тиослав Петковић дипл грађ. инжењер, заменик директора Савезног хидрометеоролошког завода у пензији.

се у селу Миљковцу оснује Образовно-научни центар, у којем би током године боравили ученици, студенти, и други млади истраживачи, према утврђеним и верификованим програмима боравка и плановима и садржајима рада.

Неколико година пре тога, Министарство науке, просвете и технолошког развоја Републике Србије покренуло је акцију да се у Србији, тамо где постоје основни почетни услови и заинтересованост локалне самоуправе, оснују научно-истраживачке станице (образовно-научни центри), јер је интерес и потреба Србије да се развија наука и научно-истраживачка делатност као најважнији привредни и друштвени ресурс за бржи развој земље.¹⁷ Та акција Министарства је и даље у току, јер је неорочена и трајна је. Тако су, уз помоћ владе и Министарства, основани научно истраживачки центри за младе у Ваљевоу, Сјеници, на Гочу, у Трстенику, Книћу, Крушевцу, Зајечару, Новом Пазару, а још од раније такве научноистраживачке станице постоје у Петници и Тршићу.

Делатност таквих образовно-научних центара за младе је истраживање, организовање кампова, научних скупова, семинара, округлих столова, радионица, и других скупова, образовање, подизање квалитета образовних, научно истраживачких, спортских, омладинских и сличних програма, доступност корисницима и учесницима општинских, регионалних и републичких такмичења, одржавање рекреативне наставе, посете екскурзија ученика основних и средњих школа, и слично.

У селу Миљковцу постоје делимични почетни просторни и други услови за оснивање научно-истраживачке станице, а недостајући потребни услови могу се обезбедити уз услов да Град Ниш покрене иницијативу и заједно са владом Србије реализује пројект оснивања.

Покретачи Иницијативе сматрају да је у општем друштвеном интересу да се на територији Града Ниша оснује научно-истраживачка станица – научно образовни центар центар за младе, у складу са визијом и активностима Министарства за науку, просвету и технолошки развој, Стратегијом развоја науке Србије, Стратегијом развоја села Србије, Стратегијом за младе, и другим документима, опредељењима и циљевима у Републици Србији.

Подносиоци иницијативе за формирање образовно-научног центра су добили начелну подршку САНУ – Огранак у Нишу, Универзитета у Нишу, и Министарства за науку, просвету и технолошки развој, а недвосмислено је да ће тај пројект поджати и грађани, јавност, млади, и други.

Услови и претпоставке за оснивање Центра

Село Миљковац је удаљено од Ниша 18 км, од Алексинца око 30 км, од Сврљига око 30 км, од Сокобање око 40 км. Није велико растојање ни до других градова у ширем окружењу – Прокупља, Беле

¹⁷ Влада Србије: Стратегија науке и технолошког развоја Републике Србије за период 2021-2025 године, Службени гласник Републике Србије бр. 10/21, Београд, 2021.

Паланке, Пирота, Књажевца, Крушевца, Лесковца, и других градова. Саобраћајне везе са свим местима су добре.

У Миљковцу постоји велика зграда матичне основне школе са пет пространих учионица, и једна помоћна зграда која се такође користи за потребе наставе, и постоји велики дворишни простор. Истовремено, број ученика у основној школи у селу се стално смањује услед познатих демографских проблема и сталног опадања броја становника и деце у селу и свим околним селима из којих ђаци долазе.

Село Миљковац је кроз дугу историју увек било регионални школски, културни, духовни и устанички центар за петнаестак села у околини – Мезграја, Горња Топоница, Доња Топоница, Доња Трнава, Горња Трнава, Дражевац, Берчинац, Паљина, Веле Поље, Палиграци, Кравље, Врело, Церје, Доњи Крупац, Бели Брег, Попшица и Гојмановац.

У Миљковцу је радила прва школа у овом делу Нишког округа, основана 1834. године у манастиру св. Никола. По ослобођењу Нишког округа од Турака, у Миљковцу је 1893. године основана и једна од првих државних школа у Нишком крају,

У Миљковцу су се, у манастиру Св. Никола и храму Успења свете Богородице Марије, водиле матичне књиге за напред поменутог села, јер су све до пре неколико година та села припадала матичном подручју Миљковац, а месна канцеларија се налазила у Миљковцу.

У Миљковцу је била организована позната Милојева буна 1835. године, када се на буну дигло 11 села из околине, и такође позната Нишка буна 1841. године. Тада су се одлучне битке водиле око „Куле“ – средњовековног града у Миљковцу. „Кула“ је средњовековни град „Железник“, подигнут у 13. веку, у време Немањића, чији остаци и данас постоје и који је пре неколико година уређен за разгледање.

У шестом веку, у време византијског цара Јустинијана, у Миљковцу је, на брду „Градиште“, постојао средњовековни град – кастел *Millareca* и рановизантијска црква, прва у ширем простору нишког округа. Археолошко налазиште на овој локацији је под заштитом Завода за заштиту споменика из Ниша.

Миљковац је у средњем веку, у доба Немањића, био средиште Тополничке жупе, у којој је столовао жупан Милат. По жупану Милату (Миљату) село је добило име Миљковац (у турско доба име села није мењано, а изговарало се, на турском, *Миљкофче*).

У Миљковцу се сваке године одржава више традиционалних културних и спортских манифестација, песничке смотре, и друго. До недавно су се одржавале и прославе народних празника („сабори“) Велика Госпојина крајем августа, и Ђурђевдан, почетком маја месеца, током којих је у село долазио велики број гостију из Ниша и околних села. Гости долазе и данас, мада у мањем броју него некада.

До средине 50-тих година протеклог века, Црвени крст среза Ниш је сваког лета у згради основне школе у Миљковцу, организовао по неколико 15-дневних смена боравка градске деце из Ниша, јер село има све одлике ваздушне бање: здраву природну средину, благу радијацију, много негативних јона, оптимално мешање планинског и долинског ваздуха, окружено је шумом са свих страна, има реку и

пуно извора здраве пијаће воде, „кладанце“, итд, што све повољно утиче на здравље деце и одраслих.

Посебан природни феномен је импозантна и атрактивна Миљковачко-крављанска клисура, дуга десетак км, која је на појединим местима вертикалних страна и типа кањон, са разним крашким облицима, међу којима су најимпозантнији вертикални високи каменни стубови, такозвани “Сатови“, затим пећина „Кошућа рупа“, пећина „Пешчар“ и „Потајно језеро“, и више окапина, зупца, прераста, и др. Клисура представља научни изазов за све које интересују природне науке.

У Миљковцу и околини постоји и већи број термоминералних извора, од којих су неки, на пример топли извор „Видриште“, постали привлачна излетничка места.

У оближњем суседном селу Церје, налазе се природни феномени „Церјанска пећина“, делимично уређена и истражена, и понор „Провалија“, а у другом суседном селу, Крављу, такође постоје природни феномени, неколико дубоких јама, као што је „Крављанска пропаст“ повезана са „Пећурином“, затим бања „Крављанско топило“, и други занимљиви геоморфолошки објекти и хидролошке појаве.

У Миљковцу се говори сврљишко-заплањским дијалектом, који може да буде предмет лингвистичких и других интересовања и истраживања за младе истраживаче. Посебно је за истраживање занимљива топономастика атара и целог локалног подручја.

Осим наведеног, постоје и други антропогени и природни феномени због којих је Миљковац једно од најважнијих и најзанимљивих села на територији града Ниша и овог дела Србије.

Изазов за младе истраживаче

Свим својим одликама, Миљковац представља изазов за истраживања из области историје, етнографије, етнологије, традиције, говора, обичаја, демографије, и других друштвено-економских карактеристика, и из подручја природних наука, хидрографије, биогеографије, геоморфологије, балнеологије, спелеологије, геологије, педологије, климатологије, и других специфичности и одлика које постоје у селу и његовом окружењу. Конкретни садржаји, области и теме истраживања могу бити утврђени у оквиру дугорочних и краткорочних програма који ће бити верификовани и подржавани од надлежних министарстава, универзитета, САНУ, просветно-педагошких завода и других.

Од највећег значаја је што ће овакав центар развијати научну заинтересованост младих, жељу за стицањем знања, потстицање младих да се баве науком и истраживањима, итд.

Такође, овакав центар биће значајан и за опстанак и даљи развој основне школе у коју долазе ученици из више села из околине, и за укупни и одрживи развој села и овог дела територије Града Ниша. Несумњиво је да би овакав центар био и пол регионалног развоја овог дела територије града Ниша.

Средства за оснивање и рад оваквих центара обезбеђују се из буџета Републике Србије, и прихода које центри остваре, донација физичких и правних лица, и из других извора. На оснивање, организацију и рад центара примењују се прописи о јавним службама.

Ова Иницијатива до данас није реализована, и на њу није добивен никакав званичан одговор од градских власти. Једино је на поновно инсистирање Иницијативног одбора средином 2022. године, добијено кратко обавештење „да је иницијатива разматрана, али је заузет став да се сачека да се формира нова влада Србије“. Иницијативни одбор је тада одговорио да сматра да није неопходно чекање на формирање нове владе, јер и влада у техничком мандату може и мора да разматра иницијативе, захтеве и предлоге грађана. Тим пре што су прекорачени сви рокови да се она озбиљно размотри, и јер се ради о рутинском предмету, па не постоје разлози да се предмет ни после две године од подношења Иницијативе не решава.

По формирању нове владе, Иницијативни одбор је поново затражио од Града Ниша да реализује пројект формирања Образовно-научног центра за младе у селу Миљковцу, али и даље траје такозвано „ћутање управе“. И поред свега, Иницијативни одбор ће наставити да инсистира на реализацији покренуте Иницијативе. *Ђераћемо се још*, што би рекао Матија Бећковић.

УРЕЂЕЊЕ РАТНОГ МЕМОРИЈАЛА

Позивајући се још једном на чл. 56 Устава Републике Србије, да „свако има право да, сам или са другима, упућује петиције и друге предлоге државним органима, организацијама којима су поверена јавна овлашћења, и органима локалне самоуправе“ и сходно Закону о ратним меморијалима,¹⁸ грађани Миљковца су децембра 2017. године упутили предлог Граду Нишу да се у селу Миљковцу уреди Ратни меморијал – споменик ратницима из Миљковца који су се, као и многи кроз дугу историју Србије, борили за ослобођење свога села и државе Србије од разних освајача. У образложењу предлога навели су битне чињенице које потврђују основаност иницијативе.

Погинули ратници

У Балканским ратовима 1912. и 1913. године, и у првом светском рату 1914-1918. године, учествовало је сво одрасло становништво из села Миљковца, а многи су погинули у Церској битци, у Подрињу, Колубарској битци, на Суворору, на прелазу преко Албаније, Кајмакчалану, и приликом пробоја Солунског фронта. Неки су умрли и сахрањени у Грчкој, на Крфу, Виду, по Македонији и врлетима Албаније. Некима су кости пренете у Миљковац, а за неке се не зна где су погинули и сахрањени.

¹⁸ Народна скупштина Србије: Закон о ратним меморијалима, Службени гласник Републике Србије, бр. 50/18, Београд, 2018.

У Милојевој буни 1835. године, када је Миљковац би центар ове буне, и у Нишкој буни 1841. године, и у Првом и Другом српском устанку за ослобођење Србије 1804. и 1813. године, такође и у борбама 1877. и 1878. године за коначно ослобођење Србије од Отоманског царства, и у потоњим српско-бугарским ратовима, бранећи своје село, народ и државу Србију, страдали су и изгинули многи сељани из Миљковца. Њихови потомци живе данас у селу, али су многим ратницима после погибија породице остале без потомака, а неке су се и угасиле.

У Балканским ратовима 1912. и 1913. године, и у Првом светском рату 1914-1918. године, у више сазива, учествовали су из Миљковца: Велимир Ђорђевић, Јеврем Динић, Љубомир Бранковић, Светозар Благојевић, Светозар Стојковић, Милан Петковић, Милан Дејановић, Радисав Динић, Коста Динић, Драгутин Матић, Гмитар Крстић, Владимир Станојевић, Светозар Маринковић, Игњат Петковић, Драгутин Благојевић, Владимир Благојевић, Милан Благојевић, Стеван Петковић, Јован Петковић, Драгути Ђорђевић, Михајло Митић, Јован Бранковић, Петар Маринковић, Љубомир Динић, Милан Јовановић, Добросав Јовановић, Тадија Динић, Милан Динић, Александар Крстић, Димитрије Ранђеловић, Станоје Динић, Никодије Цекић, Младен Цекић, Стеван Николић, Светислав Димитријевић, Димитрије Тончић, Светозар Стевановић, Стеван Антић, Милорад Крстић, Војислав Марјановић, Војислав Станковић, Владимир Јовановић, Милан Станковић, Ранђел Петковић, Владимир Спасић, Владимир Поповић, Милан Бранковић, Милан Ранђеловић, Богољуб Поповић, Никола Ђорђевић, Владимир Крстић, Аранђел Крстић, Драгољуб Спасић, Димитрије Станковић, Милорад Јовановић, Тодор Цекић, Ђорђе Цекић, Никола Ђ. Петковић, Владимир Динић, Добросав Бранковић, Светозар Милошевић, Видојко Матић, Петар Ђорђевић, Цветко Динић, Живојин Бранковић, Никола С. Петковић, Стојан Милошевић, Ђорђе Т. Цекић, Сава Динић, Стојан Бранковић, Драгутин Цекић, Војислав Динић, Димитрије Петковић, Цветко Цекић, Добросав Благојевић, Александар Спасић, Анта Јовановић, Трајан Коприловић, Драгутин Дејановић, Стојан Младеновић, Милутин Ранђеловић, Станко Ђорђевић, Чедомир Благојевић, Љубомир Благојевић, Чедомир Маринковић, Милутин Матић, Јеленко Стевановић, Александар Јовановић, Александар Динић, Драгутин Бранковић, Илија Цекић, Видоје Петковић, Алекса Маринковић, Светозар Дејановић, Благоје Дејановић, Лазар Ђорђевић, Димитрије Поповић, Алекса Петковић, Стеван Марјановић, Петар Стевановић... сви одрасли мушкарци стари између 18 и 55 година.

У Балканским и Првом светском рату погинули су:

1. Димитрије Тончић, погинуо 1914. године
2. Гмитар М. Крстић, погинуо 1914.
3. Петар Ђ.Маринковић, погинуо 1914.
4. Љубомир Динић, погинуо 1915.
5. Стеван Николић, погинуо 1915.

6. Стојан Бранковић, погинуо 1915.
7. Петар И. Стевановић, погинуо 1915.
8. Гаврило Ђокић, погинуо 1917.
9. Никола Ђ. Петковић, погинуо 1917.
10. Трајан Коприловић погинуо 1917.
11. Милутин Н. Матић, погинуо 1918.
12. Добросав П. Благојевић, погинуо 1918.
13. Владимир Б. Благојевић, погинуо 1918.
14. Војислав Б. Станковић, погинуо 1918.
15. Стеван Марјановић, погинуо 1914.
16. Петар Ђорђевић, погинуо 1915.
17. Младен Цекић, погинуо 1915.
18. Анта Јовановић, погинуо 1917.
19. Станоје Динић, погинуо 1918.

У Милојевој буни 1935. године и у Нишкој буни 1841. године, учествовали су сељани из Миљковца: Ранђел Петковић, Крста Лилин, Јован Вељковић, Павле Медар, Мита Павловић, Мата Павловић, Риста Павловић, Јован Поповић, Петар Миленковић, Миљко Ранђеловић, Младен Клисар, Дина Јанковић, Стеван Тодоровић, Стеван Спасић, Станко Ђурђевић, Риста Ђуричин, Анта Јанин, Ранђел Тодоровић, Младен Ранђеловић, Стојко Настин, Цветко Стевановић, Мита Петровић. Број погинулих у тим бунама из Миљковца и суседних села, био је велики (у писму кнезу Милошу наводи се: “300 чоека бесмо; остаде 100 чоека; сва села пуста останала“).

У другом светском рату у Миљковцу је 1942. године формирана месна партизанска јединица састављена од две десетине са укупно 40 бораца. Двојица бораца су били првоборци, један носиоц „Партизанске споменице 1941“. Десетак мештана били су одведени у заробљеничке логоре у Немачкој и Норвешкој. У овом рату погинули су:

1. Здравко Цекић, погинуо 1945. године
2. Бранислав Благојевић, погинуо 1944.
3. Властимир Николић, погинуо 1944.
4. Александар Савић, стрељан 1944.
5. Сава Матић, стрељан 1941.
6. Сребрислав Станковић, погинуо 1942.
7. Радомир Стевановић, погинуо 1944.
8. Русомир Николић погинуо 1944.
9. Добросав Марјановић, погинуо 1942.

Сви сељани села, како они који су се борили на фронтима тако и остали, одувек су давали велики допринос за слободу свога села и државе Србије. Најмање чиме им се потомци могу одужити је да им подигну споменик у свом селу. То је дуг и обавеза, и тако се свуда у свету потомци одужују својим прецима.

Предлог за уређење ратног меморијала

Иницијативни одбор за подизање споменика – уређење ратног меморијала, предложио је да се ратни меморијал уреди у центру села, где постоји слободан јавни простор од око 3 хиљаде м², власништво Града Ниша. Предложено је да микролокација меморијала буде у геометријској средини троугаоне зелене површине на к.п. бр. 231, к.о. Миљковац.

Завод за урбанизам из Ниша доставио је 14. 1. 2019. године надлежној градској управи стручно мишљење да је предложена локација одговарајућа. Завод се такође понудио и да дефинише урбанистичке услове и уради идејно архитектонско решење које би у зависности од вајарско-архитектонског обликовања највише просторно и обликовно одговарало предложеном микро простору и уређеном ратном меморијалу.

Иницијативни одбор је дао и предлог да на ратном меморијалу буде исписан следећи текст: „Вечни спомен свим браниоцима нашег села и државе Србије у дугој и славној историји ослободилачких ратова и борбама против страних завојевача“. Предложио је и да на другој страни споменика буду исписана имена сељана који су учествовали у Милојевој и Нишкој буни, а на трећој имена погинулих у Балканским, Првом и Другом светском рату.

Текст са потписима свих становника села предат је децембра 2017. године Секретеријату за културу Града Ниша, који је надлежни орган Градске управе за иницијативе оваквог карактера. Тај документ се налази у документацији садашње Градске управе за друштвене делатности, одељење за културу.

Иницијативни одбор се након тога много пута обраћао градским властима са захтевом да се поднета иницијатива реализује. Она, међутим, ни до данас није реализована, иако је у свему у складу са важећим градским и републичким прописима. Суштински разлог томе је незаинтересованост надлежних градских власти и неуважавање грађана. Доказ да се ради о незаинтересованости надлежних у локалној самоуправи и игнорисању поднете иницијативе, је одговор и из Градске управе за друштвене делатности упућена почетком 2022. године подносиоцима иницијативе, да се са својим предлогом и документацијом сами обрате Министарству за рад, запошљавање и борачка питања, с поуком да и физичка лица имају право да достављају предлоге том Министарству. Начело, „бриго моја пређи на другога“.

Подносиоцима иницијативе је, подразумева се, познато да по Закону о ратним меморијалима и физичко лице има право да овакву иницијативу упути Министарству. Међутим, чињеница је да физичко лице нема реалне могућности да испуни услове из члана 19 овог закона, прописане за предлагаче. А Иницијативни одбор из Миљковца чине скуп физичких лица.

Због тога је Иницијативни одбор одговорио и указао градским властима, да једино јединица локалне самоуправе, у овом случају Град Ниш, има реалне могућности да испуни услове предвиђене тачкама 6, 7 и 9 члана 19 Закона о ратним меморијалима. У случају тачке 6 члана 19, једино је јединица локалне самоуправе надлежна, овлашћена и у могућ-

ности да одабере идејни пројект, а у вези тачке 7 једина је надлежна за дозволе и прописе у области планирања, изградње и локација. Такође, у вези тачке 9 једино је градска власт овлашћена да пропише начин одржавања ратног меморијала. Из свега тога је јасно да физичко лице није у могућности да испуни најважније услове предвиђене чланом 19 Закона. Остали докази и подаци који се траже чланом 19, осим тачке 6,7, и 9, које предлагач треба да достави Министарству, налазе се у тексту Иницијативе коју је Иницијативни одбор доставио Граду у више наврата.

Нови предлог

Због тога је Иницијативни одбор као рационално и једино изводљиво решење, средином 2022. године упутио Граду Ниш иновирани захтев да Град Ниш, поступајући по иницијативи грађана Миљковца, поднесе Предлог Министарству за рад, запошљавање и борачка питања да се у селу Миљковцу уреди ратни меморијал, сагласно одредбама Закона о ратним меморијалима. Посебно и што су у међувремену усаглашени прописи локалне саоправе о оснивању и очувању споменика и спомен обележја на територији Града Ниша са републичким прописима. Иницијативни одбор је истакао да се подразумева да ће у свему коректно сарађивати са Градом и надлежним министарством.

Иницијативни одбор сматра да иницијативе овакве врсте треба, по природи своје надлежности, улоге и овлашћења, да спроводи и реализује локална самоуправа као репрезент потреба и захтева грађана који живе на територији локалне самоуправе. Неспорно је да су права и дужности грађана да локалној самоуправи упућују предлоге, дају идеје, и покрећу иницијативе, а да локална самоуправа треба да предузима потребне активности и нађе начин како да се оне остваре. Тешко је замисливо да иједна локална самоуправа, која је, по закону и смислу, сервис грађана, не уважава и не цени конструктивне идеје, садржајне предлоге и добре иницијативе које грађани упућују својој јединици локалне самоуправе. Међутим, чињеница је да и после скоро пет година од подношења иницијативе грађана села Миљковца, она није реализована. Зато је Иницијативни одбор одмах по формирању нове владе, поново затражио од Града да ову иницијативу грађана реализује. Међутим, ћутање управе се наставља, и то се никако не може разумети.

ЗАКЉУЧАК

Унапређење просветних и културних прилика на селу је један од услова одрживог развоја и опстанка села Миљковца. У том циљу се морају реализовати две иницијативе које су грађани села Миљковца упутили Граду Ниш. Покретачи иницијатива су свесни то је само један сегмент политике и стратегије одрживог развоја Миљковца. Неопходно је да се, осим тога, дефинишу и спроводе и друге опште и посебне мере у циљу одрживог развоја, препорода и очувања села Миљковца. На томе морају да раде Месна заједница села, Град Ниш, надлежне институције, надлежна министарства и сами грађани.

ПРИЛОЗИ

Слика 1. Село Миљковац, знак обавештења (снимио С. Благојевић, 2016).

Слика 2. Панорама села Миљковца (снимио С. Матић, 2020).

Слика 3. Простор у центру села, предложена локација за уређење Ратног меморијала.

Слика 4. Остаци средњевековног града Железника (снимио С. Матић, 2020).

Слика 5. Основна школа „Лела Поповић“ у Миљковцу

Слика 6. Косовски божур у подножју Куле Миљковачке, где је 1835. године била битка између Срба и Турака.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Академијски одбор САНУ за село и Министарство за бригу о селу. *Национални програм за препород села Србије*. Београд: Институт за економику пољопривреде, 2020.
- Благојевић, С. и А. Благојевић. *Село Миљковац*. Миљковац: 2022.
- Богдановић, Н. прир. *Село невесело*. Нови Сад и Ниш: Прометеј и Машински факултет у Нишу, 2014.
- Влада Србије. *Стратегија науке и технолошког развоја Србије за период 2021-2025. године*. Београд: Службени гласник Републике Србије, бр. 10/21, 2021.
- Влада Србије. *Национална стратегија за младе за период 2015-2025. године*. Београд: Службени гласник Републике Србије, бр. 22/15, 2015.
- Влада Србије. *Одлука о оснивању Фонда за младе таленте*. Београд: Службени гласник Републике Србије, бр. 64/14, 2014.
- Град Ниш. *Одлука о подизању и одржавању споменика и спомен обележја на територији Града Ниша*. Ниш: Службени лист Града Ниша, бр. 44/15, 2015.
- Град Ниш. *Одлука о измени и допуни Одлуке о подизању и одржавању споменика на територији града Ниша*. Ниш: Службени лист Града Ниша, бр. 35/21, 2021.

- Град Ниш. Управа за привреду, одрживи развој и заштиту животне средине. *Статистички годишњак Града Ниша*. Ниш, 2019.
- Ђорђевић Д., Ђ. Стевановић и Д. Тодоровић, прир. *Село у пограничју*. Београд и Ниш: Службени гласник и Машински факултет у Нишу, 2012.
- Иницијативни одбор за покретање иницијативе за оснивање Образовно научног центра и за уређење Ратног меморијала у селу Миљковцу, архива, 2017-2022. године.
- Министарство за омладину и туризам. *Предлог Стратегије за младе за период 2023-2030. године*. Београд, 2022.
- Митровић, Љубиша, прир. *Становништво Србије – утицај демографских промена у југоисточној Србији на друштвени развој и безбедност*. Ниш: Центар за научноистраживачки рад САНУ и Универзитет у Нишу, 2012.
- Митровић, М. *Села у Србији – Промена структуре и проблеми одрживог развоја*. Београд: Републички завод за статистику, 2015.
- Народна скупштина Србије. *Закон о ратним меморијалима*. Београд: Службени гласник бр. 50/18, 2018.

THAT MILJKOVAC DOES NOT DISAPPEAR (INITIATIVES FROM MILJKOVAC)

Summary

Concerned for the development and survival of their village, the citizens of the village Miljkovac many years ago submitted two initiatives to the City of Niš. The first initiative is to form an educational and scientific center for young people. The other one is to make a monument in the village dedicated to the warriors who died in the battles against the occupiers, and fought for freedom of their village and the whole country. Both initiatives are followed by detailed and thorough explanation. So far neither initiative has been implemented, but the applicants will continue to demands its implementation by the local authorities.

Key words: Miljkovac, initiative, educational and scientific center, arrangement of the war memorial.

ПРИКАЗИ

О МЕНИ ЋЕ ГОВОРИТИ МОЈА ДЕЛА*

Зборник радова *Ксенија Атанасијевић- О мени ће говорити моја дела*, уредника др Зорице Мршевић и Марка Јовановића, у издању Института друштвених наука, представља својеврсни омаж научном раду феминистичком друштвеном активизму др Ксеније Атанасијевић, прве филозофкиње и доценткиње на Филозофском факултету Универзитета у Београду. Посебно је значајна и чињеница да је Ксенија Атанасијевић прва жена која је научни назив доктора наука стекла на Универзитету у Београду.

Ксенија Атанасијевић је живела и радила у време када је Краљевином Југославијом владао доминантно патријархални морал, чији је један од главних постулата био да женама није место у науци и настави на универзитетима, као ни у друштвеном и јавном животу уопште. Оштро се противећи идејама „лажне елите“, Ксенија Атанасијевић је цео свој живот посветила борби за остваривање суштинске једнакости између мушкараца и жена. Осим тога, снажно се залагала за укључивање жена у универзитетски, друштвени и политички живот, бескомпромисно се борећи за идеје пацифизма, антифашизма и антисемитизма. Као визионарка, промишљајући, ове идеје испред свог времена, на много дубљи начин од својих савременика, Ксенија Атанасијевић је била принуђена да прекине своју универзитетску каријеру, али не и свој феминистички активизам.

Аутор уводног рада је Горан Башић, који носи наслов *Увод или невидљиви дарови професорице Ксеније Атанасијевић*. У раду је посебно истакнуто да су у интелектуалној заоставштини Ксеније Атанасијевић невидљиви дарови. Филозофско надахнуће, књижевни рад и ангажована посвећеност човеку и његовом сучељавању са злом, засновани на универзалним научним и етичким принципима, префињено су интелектуално наслеђе које би требало да напаја генерације. Њено дело и начин на који га је живела актуелно је и на почетку треће деценије XXI века. Зла којима се супротстављала јасним и бритким идејама нису ишчезла, људски ум није остварио слободу и хуманистичко достојанство и због тога је интелектуална баштина професорке Атанасијевић савремена. На значај „невидљивих дарова“ професорице Атанасијевић подсетила нас је филозофкиња Љиљана Вулетић у минуциозно писаној биографији прве српске филозофкиње којом пажљивом читаоцу омогућава и увид у тешкоће сазревања грађанства у Србији. Ксенија Атанасијевић је и у том процесу који, рекао бих још увек траје, била професорица. Академску апстракцију је лако спајала са грађанским активизмом.

¹⁹ filip@prafak.ni.ac.rs

* Зорица Мршевић и Марко Јовановић, ур. Ксенија Атанасијевић – *О мени ће говорити моја дела*. Београд: Институт друштвених наука, 2020, стр. 335.

Рад ауторке Љиљане Вулетић носи наслов *Ксенија Атанасијевић у раљама академских елита и чаршије*. У овом раду указује се на синергијско деловање академске елите и чаршије које, обе, користе интриге као оружје у борби против Ксеније Атанасијевић са истоветним циљем да је уклоне из академске заједнице и да компромитују њен приватни живот. Ксенија Атанасијевић је одважно одговорила демантијима у штампи на нападе који су долазили и из академских и из чаршијских котерија. Међутим, свесна свога парадигматичног значаја у српској култури, значаја кога многи њени савременици нису били свесни, није се зауставила на новинским демантијима. Као филозофкиња анализирала је конкретне друштвене феномене чије је разорно дејство искусила у сопственом животу и о њима је критички писала. Табеларни хронолошки преглед напада на Ксенију Атанасијевић и њених одговора, било да је реч о новинским демантијима, било да је реч о критичким етичко-филозофским анализама документује ову хипотезу.

Лино Вељак написао је рад *Борба против зла*. У раду је истакнуто да је филозофкиња Ксенија Атанасијевић познатија данас више као жртва академске мизогиније, него по свом богатом опусу, који је међу осталим обележен вредним монографијама о Бруну и Епикуру и запаженим прилозима истраживањима историје античке и националне филозофије. Ова оригинална филозофкиња треба да буде запамћена и проучавана као ауторка једне органске синтезе пацифизма и феминизма. Основу те, по много чему ненадмашене, синтезе треба пронаћи у најдубљем корену њене животне инспирације: у одлуци да се супротставља злу у свим његовим појавним облицима. Мало ко је уочио повезаност ауторитарног синдрома патријархалне традиције са милитаристичким насиљем као што је то учинила Ксенија Атанасијевић, која ће злу патријархата супротставити феминистичку алтернативу, а злу оружаног насиља и рата алтернативу пацифизма и антимилитаризма. Јединство феминизма и пацифизма додатно је потврђено њеним животом у коме се доследно и одважно супротстављала различитим облицима зла, што представља парадигму јединства теорије и праксе.

Право гласа жена предмет је истоименог рада Зорице Мршевић, коуреднице овог зборника. Овај рад разматра залагање Ксеније Атанасијевић за добијање права гласа за жене у периоду између два светска рата, чиме се шири спознаја и свест о њеној, за то време, изузетној доследности борбе да жене постану равноправне. Заступала је идеју засновану на неспорним принципима поштовања личности, независности и човековог достојанства, да је свако људско биће неприкосновено и да има права да на пун и неометан начин развије себе. Показало се да снага јавног ангажмана, у коју је веровала, представља добитну стратегију, иако је право гласа за жене тада изгледало немогуће, али ће већ у другом периоду, немогуће постати реалност. У тексту се презентује европски политички контекст који је после Првог светског рата био моменат значајног побољшања правног и друштвеног положаја жена, које анахроно домаће друштво није следило.

Мирјана Докмановић у свом раду анализира улогу феминизма у препороду друштва. Предмет рада је поимање феминизма Ксеније Атанасијевић као корективне идеологије која треба да допринесе побољшању у свим областима људских односа и прогресу друштва у целини. Представљају се аргументи на основу којих је ова филозофкиња формирала овакво схватање феминизма. Кроз призму схватања феминизма као корективне идеологије даје се осврт на савремене феминистичке покрете. На основу става ове филозофкиње да се напредак друштва мери положајем жене у њему ауторка се критички осврће на прогресивност друштва на глобалном, европском и националном нивоу. Показује се да је положај жена знатно бољи индикатор напретка друштва од класичних економских показатеља, јер разоткрива достигнути ниво слобода и равноправности свих људских бића у једној заједници.

Још једно важно поље деловања Ксеније Атанасијевић је и пацифизам и борба против антифашизма. У том смислу посебно је интересантан рад *Феминизам и пацифизам*, ауторке Даше Духачек. Овај текст ће представити њена основна политичка опредељења, пре свега феминизам, пацифизам, као и антифашизам, имајући у виду историјски контекст „мрачних времена“. Њена политичка опредељења су свакако имала теоријско утемељење у њеним етичким схватањима, а била су повезана и са њеним односом према феминизму. Теоријско и политичко укрштање феминизма и пацифизма у времену нарастања фашизма и антисемитизма - чему се она недвосмислено и одважно супротстављала - залази и у шира теоријска питања која су била предмет њених разматрања. Те теоријске претпоставке и филозофска становишта Ксеније Атанасијевић налазе се и у темељу њених схватања о женама.

И наредни рад у Зборнику, аутора Миљана Милкића, посвећен је пацифистичком деловању Ксеније Атанасијевић кроз различита виђења религије и борбеног морала у војсци Краљевине Југославије. У раду је посебно истакнуто да је религија у војсци била веома важна и она је представљала основу за васпитање војника у свему што је добро и племенито. Религија је била и основа из које се ствара борбени морал. Насупрот оваквим схватањима, Ксенија Атанасијевић је у религији проналазили једну од основа за развијање идеје пацифизма. Она је указивала на то да постоји сличност свих верских доктрина и сматрала да сви људи имају заједничко порекло.

У раду Светлане Јанковић под називом *Рат и мир - кроз филозофију Ксеније Атанасијевић*, истакнуто је да Ксенија филозофију пацифизма посматрала као нужну последицу непристајања на зло. Наглашава се да пацифизам који она заступа није пасивност и равнодушност, јер се добро стање мира не постиже само голим протестом, већ неустрашивим, бескомпромисним делањем. Ауторка закључује да се данашња схватања безбедности, која све више полазе од нивоа појединачног људског бића као основног, да би имала примену на међународном нивоу, у ствари се настављају на филозофију пацифизма Ксеније Атанасијевић. Иако у времену настанка, та филозо-

фија није могла да стекне ширу афирмацију и практичну примену, пре свега јер жене, као протагонисткиње, тада нису биле актерке одлучивања, а нарочито не о питањима рата и мира. Данас је другачије и те могућности се отварају за жене. Настављајући се на филозофско, феминистичко и пацифистичко наслеђе Ксеније Атанасијевић, можемо да остваримо и њену и нашу савремену визију безбеднијег, егалитарнијег и мирнијег света.

У раду занимљивог наслова *Ксенија Атанасијевић: бескомпромисна филозофија бескомпромисне животне приче*, ауторке Иване Башић, истакнуто је да се филозофија Ксеније Атанасијевић може читати као аутоетнографија храбрости, значајна у њеном добу исто колико и у савременом тренутку када се питања етике, личног дигнитета и доследности себи у јавном дискурсу све више измештају на маргину. У том смислу, одавање поште Ксенији Атанасијевић, и то не само њеном делу, него и животу чврсто заснованом на филозофским ставовима, не подразумева само анализу текстова, него и излазак из кула од слоноваче и јавно ангажовање на промени света, што је она заправо радила целог свог дугог и плодног живота.

Далибор Денда је у свом раду *Ксенија Атанасијевић у времену „нетрпељивих“* дао преглед доминантних ставова у друштву према родном питању на европском и локалном српском/југословенском нивоу у периоду између два светска рата у којем је деловала Ксенија Атанасијевић. Посебна пажња посвећена је положају жене у друштву у односу на образовне могућности, право на рад, једнаку зараду, наследно и бирачко право и друштвену покретљивост.

У раду *Ксенија Атанасијевић о терези из Авиле: скица за упоредну анализу*, ауторка Свенка Савић закључује да је филозофкиња Ксенија Атанасијевић једна од зачетница феминистичке теологије код нас, тиме што је информисала ширу јавност о мишљењима жена из друге религијске конфесије, а које промишљају истинитост заједничког живљења, и тако покуша да одговори на суштинска питања филозофије и религије у оном делу који подједнако интересују и феминисткиње данас.

Нада Секулић је, у свом раду *Ксенија и Бруно (о преплитању животних путева и филозофије Ксеније Атанасијевић и Ђордана Бруна)*, анализирала докторску дисертацију Ксеније Атанасијевић. На трагу античке филозофије, а нарочито на трагу хеленистичких атомиста Демокрита и Епикура и коперниканске револуције, Бруно је развио свој концепт бесконачног космоса у коме је центар у свакој тачки, а руб нигде, и који садржи бесконачно много светова састављених од недељивих делова, минима, објашњених у категоријама његовог квалитативног приступа математици.

Ауторка Катарина Лончаревић у свом раду анализира, углавном, занемарени аспект филозофског дела Ксеније Атанасијевић, односно њено феминистичко читање и анализа античке грчке филозофије. Тврди се да четири кратка текста која је Атанасијевић написала и објавила од 1923. године до 1927. године можемо да посматрамо као важне претходнице друготаласне феминистичке критике и

феминистичких интервенција у филозофски канон, да би се, затим, понудила и критичка анализа дела Ксеније Атанасијевић током овог периода, узимајући у обзир чињеницу да ова четири текста представљају више или мање фрагментарни а не систематичан напор Атанасијевић као експерткиње за античку грчку филозофију. У тексту се указује на важну чињеницу да Ксенија Атанасијевић жели да пише и за феминистичку а не само академску јавност и да због тога њено феминистичко ангажовање у анализи и интерпретацији античке филозофије можемо да посматрамо као јединствено за то време у региону. На крају, даје се компаративна анализа текста Ксеније Атанасијевић који је посвећен филозофијама античке Грчке из 1924. године и текста који има сличну амбицију, а који је написала Кетлин Вајдер 1986. године, са циљем да се укаже на сличне тезе и закључке до којих долазе ове две ауторке које раде у различитим периодима и имају на располагању различите изворе и ресурсе.

Маринко Лолић у свом раду настоји да осветли недовољно видљиве филозофске аспекте тог догађаја и да укаже на мене у схватању појма филозофије и филозофа у радовима Ксеније Атанасијевић, као једне од кључних тачака раздора између ње и њеног ментора Бранислава Петронијевића, која још увек није довољно истражена, и која и данас, када филозофско поље нема више рестриктиван став према оном женском (роду) у филозофији, може бити занимљива за истраживање и разумевање поновног дефинисања појмова савременог српског филозофског дискурса.

Аутор Владимир Ђурић у раду *Ксенија Атанасијевић у контексту француске филозофске и моралистичке књижевности* испитује утицај и удео француске филозофије и књижевности у стваралаштву наше филозофкиње Ксеније Атанасијевић. Почев од студијског боравка у Паризу и штампања докторске дисертације на француском, живот и дело Ксеније Атанасијевић биће значајно обележени француским духовним вредностима и узорима. Њене филозофске и друштвено-ангажоване текстове разматраћемо пре свега у контексту француске филозофске и моралистичке књижевности, а затим и у општијем контексту савремене француске књижевности и културе о којима је Ксенија Атанасијевић подробно извештавала у бројним новинским написима. Поред класичних аутора француског „Великог века“ попут Паскала, Ла Рошфукоа и Ла Бријера, посебно ћемо се осврнути на не мање значајну духовну везу са филозофијом и етиком умних савременика српске филозофкиње као што су Жил Пајо, Жан-Мари Гијо и можда најутицајнији Анри Бергсон. Кратак, прецизан и језгровит стил изражавања у Фрагментима савршено одговара концизном и прегнантном изразу горенаведених француских моралиста који су неговали класичну форму максиме или афоризма. Разматрајући та вечна питања, Ксенија Атанасијевић увек стреми истини у искреној жељи да помогне појединцу или заједници. Књижевност, метафизика и етика за Ксенију Атанасијевић јесу кључни ослонци у изградњи човековог идентитета и достојанства. Изграђен превасходно на ставовима Паскала, Гијоа и Пајоа, основни филозофски и антрополошки

цредо Ксеније Атанасијевић јесте примењена етика која подразумева теоријски песимизам, али делатни оптимизам и ентузијазам. Из такве етике нужно проистичу етика храбрости и етика феминизма као прве, праве и врхунске вредности људске егзистенције.

У раду *Смисао и вредност имагинације у делу „Филозофски фрагменти I“ Ксеније Атанасијевић*, аутор Александар Миланковић је истакао да, према концепцији имагинације Ксеније Атанасијевић, веза између имагинације и делања је чвршћа него што то изгледа на први поглед. То се огледа у чињеници да је, на практичном плану, била веома ангажована друштвена активисткиња у борби за права жена или у заступању пацифизма, док је, на теоријском плану, наглашавала вредност имагинације.

Жарка Свирчев је ауторка рада *Српска књижевност у критичко-есејистичкој интерпретацији Ксеније Атанасијевић*. Циљ овог рада је да се преиспитају, са намером да се продубе и иновирају, актуелни ставови о есејистици Ксеније Атанасијевић о српској књижевности. Разматрају се ауторкина теоријско-методолошка полазишта, концептуална решења, интерпретативни исходи и стилске особености есеја. Посебна пажња се посвећује анализи рефлексивне поетске традиције са филозофског становишта и афирмацији женске стваралачке праксе. Есеји о ауторкама су нарочито важни јер се ангажман Ксеније Атанасијевић на овом полју поклапа са формирањем и афирмацијом феминистичког књижевнокритичког дискурса у Краљевини СХС/Југославији, те ће се указати на њену позицију и доприносе том процесу.

Рад под називом *Ксенија Атанасијевић и антропологија*, ауторке Светлане Слапшак представља кратки приказ употребе основних антрополошких поступака у делу Ксеније Атанасијевић подупире став Љиљане Вулетић о дефинисању њене филозофије као антрополошке филозофије. У неколико својих чланака Ксенија Атанасијевић залази у методе антропологије тиме што покушава да определи, опише и начини извесну типологију људи који стварају и шире интриге. Друга група људи које на исти начин третира, као предмет антрополошког истраживања, јесу писци анонимних писама и преносиоци трачева. Ксенија Атанасијевић не крије свој негативан став према таквим људима, али у својим описима даје и елементе, обичаја, гестова, начина изражавања, модулације гласова: лако бисмо могли препознати групу, „племе“ које се међусобно и према осталом свету препознаје, нешто слично културној интимности Мајкла Херцфелда. Ова примена антрополошких метода допуњава оцену Љиљане Вулетић.

У својеврсном поговору Зборника који носи назив *Реч уреднице-Значај Ксеније Атанасијевић данас или Ксенија Атанасијевић-наша савременица*, Зорица Мршевић је истакла да је један од основних изазова скупа посвећеног Ксенији Атанасијевић, који је одржан у октобру 2019. године у Институту друштвених наука, био наћи адекватан одговор на питање зашто је данас потребно и значајно бавити се Ксенијом Атанасијевић и које су њене поруке које усвајамо и данас на почетку треће деценије двадесет првог века. Овај Зборник радова, инспирисан октобарским скупом, значајно продубљује и наставља

промишљање понуђених одговора кроз осветљавање суштинских аспеката богатог Ксенијиног опуса у главним областима, филозофско-онтолошког и пацифистичко-феминистичког, неизбежно сагледаних кроз храброст њеног друштвеног ангажмана.

Као што је уобичајено у Зборницима радова овакве врсте, на крају Зборника, наведене су наведене и кратке биографије ауторки и аутора чланака. Овакав приступ је значајан јер читаоцима пружа додатне информације о научноистраживачком раду ауторки и аутора радова презентованих у Зборнику.

Зборник радова о делу Ксеније Атанасијевић представља дуго-очекивани и важан догађај у нашој науци којим се стручној и широкој јавности скреће пажња на изузетно дело и исто тако изузетну личност ове филозофкиње. Већ самим насловом сугерише јединство личности и дела и представља добар увод у читање и разумевање оригиналних радова филозофкиње, па се може схватити и као неопходна лекцију из историје, филозофије и, посебно, етике. Објављени радови дају јасан увид у дела Ксеније Атанасијевић која се могу разумети као аутоетнографија храбрости, значајна у њеном добу исто колико и у савременом тренутку када се питања етике, личног дигнитета и доследности себи у јавном дискурсу све више измештају на друштвену маргину. Радови у овом Зборнику (укупно осамнаест) који садржински могу да се групишу у две целине, пацифистичко-феминистичку и књижевно-филозофску, омогућавају сазнање да је Ксенија Атанасијевић до краја свог живота управо то и чинила, потврђујући етику храбрости не само као теоријски став, већ као свакодневну бескомпромисну животну праксу и активизам. Важно је истаћи да се у више радова напомиње да је филозофкињино супротстављање злу једна од чврстих додирних тачака са нашим временом у виду залагања за друштвене промене које је називала „револуцијом добра“. Иако ова публикација не може да исправи неправду која је учињена др Ксенији Атанасијевић, њеној теоријској мисли и доследном практичном испољавању етичких начела, нити ону нанету науци, филозофији и култури искључивањем ове филозофкиње из универзитетског и јавног живота, она сигурно отвара врата другачијем погледу на српску и југословенску историју из које су многобројна женска имена једноставно и неправедно избрисана.

Дело др Ксеније Атанасијевић представља путоказ будућим генерацијама и сведочење о томе колико је важно живети идеје равноправности, једнаких шанси и права, без којих се не може замислити ниједно савремено и цивилизовано друштво.

BALKAN SYNTHESSES

Journal for social issues, culture and regional development

Faculty of Philosophy, University of Niš

Vol. X, Number 2

Niš, (2023)

Published by

Faculty of Philosophy

University of Niš

Niš, Ćirila i Metodija 2

Publisher

Natalija Jovanović, full profesor, Dean

Proofreading

Marija Šapić

Journal cover

Darko Jovanović

Page break

Darko Jovanović

Format

16 x 25 cm

Print

SCERO PRINT

Print run

100

www.filfak.ni.ac.rs/balkanske_sinteze

ISSN 2406 - 1190

БАЛКАНСКЕ СИНТЕЗЕ

Часопис за друштвена питања, културу и регионални развој
Филозофског факултета Универзитета у Нишу

Година X, број 2

Ниш, (2023)

Издавач

Филозофски факултет
Универзитета у Нишу
Ниш, Пирила и Методија 2

За издавача

Проф. др Наталија Јовановић, декан

Лектура / коректура

Марија Шапић

Корице

Дарко Јовановић

Прелом

Дарко Јовановић

Формат

16 x 25 cm

Штампа

SCERO PRINT

Тираж

100 примерака

www.filfak.ni.ac.rs/balkanske_sinteze

ISSN 2406 - 1190

Издавачки центар
Филозофског факултета
Универзитета у Нишу

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

3+94

БАЛКАНСКЕ синтезе : часопис за друштвена питања, културу и регионални развој = Balkan synthesis : journal for social issues, culture and regional development / за издавача Наталија Јовановић. - Год. 1, бр. 1 (2014)- . - Ниш : Филозофски факултет Универзитета у Нишу, 2014- (Ниш : Scero print). - 24 cm

Два пута годишње.
ISSN 2406-1190 = Балканске синтезе
COBISS.SR-ID 210639116

